

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Миколаївський національний аграрний університет
Інженерно-енергетичний факультет

Кафедра методики професійного навчання

ПСИХОЛОГІЯ:

конспект лекцій

**для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти ОПП
«Професійна освіта (Аграрне виробництво, переробка сільськогосподарської
продукції та харчові технології)» спеціальності 015 «Професійна освіта
(Аграрне виробництво, переробка сільськогосподарської продукції та харчові
технології)» денної та заочної форм здобуття вищої освіти**

УДК 159.9

П 86

Друкується за рішенням науково-методичної комісії інженерно-енергетичного факультету Миколаївського національного аграрного університету від 20.05.2025, протокол № 9

Укладач:

Короленко В.Л. – канд. пед. наук, старший викладач кафедри методики професійного навчання, Миколаївського національного аграрного університету;

Рецензенти:

Горбунова К. М. – зав. кафедри методики професійного навчання, канд. пед. наук, доцент кафедри методики професійного навчання, Миколаївський національний аграрний університет;

Литвинчук С. Б. – канд. пед. наук, доцент підготовчого відділення, Чорноморського національного університету імені Петра Могили.

© Миколаївський національний аграрний
університет, 2025

ЗМІСТ

		Стор.
	Вступ	4
1.	Лекція №1. Психологія як наука	6
2.	Лекція №2. Рівні вияву психіки: свідоме, несвідоме та підсвідоме	21
3.	Лекція №3. Особистість та її індивідуально-психологічні особливості	31
4.	Лекція №4. Вчинкова активність особистості та її види	50
5.	Лекція №5. Розвиток особистості та «Я-концепції»	61
6.	Лекція №6. Психологія діяльності людини	73
7.	Лекція №7. Пізнавальні психічні процеси	82
8.	Лекція №8. Емоційно-вольова сфера особистості	103
	Список рекомендованої літератури	116

ВСТУП

Вивчення дисципліни “Психологія” потрібне фахівцю будь-якої спеціальності для підвищення своєї професійної діяльності, налагодження стосунків між членами трудового колективу, найповнішого використання особистісного потенціалу.

Особливого значення знання з психології і педагогіки набувають для керівника певного колективу, оскільки на нього покладаються завдання щодо професійного зростання, навчання та виховання підлеглих.

Розв’язання сучасних соціально-економічних проблем потребує оволодіння ефективними моделями, алгоритмами і продуктивними психолого-педагогічними технологіями пізнання, розвитку і вдосконалення творчого потенціалу особистості й соціальної групи в процесі виконання професійних функцій. Успішна професійна діяльність неможлива без урахування психології колективу, його організаційної культури, індивідуальних особливостей співробітників, реальної системи соціально-психологічних характеристик, знання теоретичних засад організації педагогічного процесу, змісту навчання і виховання, всіх головних напрямів професійної діяльності.

Метою вивчення курсу “Психологія” є: засвоєння студентом методологічних і теоретичних засад психології, їх наукового статусу, функцій, завдань та історії виникнення.

За результатом вивчення дисциплін студенти повинні знати:

- об’єкт, предмет та методи курсу “Психологія”; історичний шлях розвитку освітньо-виховних систем; зміст та методи виховання; предмет дидактики, її основні категорії;
- пізнавальні, емоційно-вольові психічні процеси; психологію особистості та міжособистісних стосунків;

уміти:

- володіти понятійно-категоріальним апаратом курсу “Психологія”;
- використовувати методи науково-педагогічних досліджень;
- виділяти основні етапи становлення педагогічної науки;
- давати характеристику системі побудови освіти в Україні;
- формулювати предмет та завдання психології як науки;

- визначати складові елементи пізнавальних процесів;
- пояснити психологічну структуру особистості;
- виділяти основні види і засоби спілкування, застосовувати способи виходу з конфліктних ситуацій;
- визначати значення діяльності у розвитку особистості.

Змістові модулі:

Зміст дисципліни складається із двох модулів. У **першому модулі** висвітлюється науковий статус, функції, завдання та історія виникнення психології. У **другому** — дається загальна характеристика відчуттів, сприймання, розкривається теорія особистості та міжособистісних стосунків.

Міжпредметні зв'язки психології — зв'язки з іншими науками, що дають змогу глибше пізнати педагогічні факти, явища і процеси. Зміцнюючи й удосконалюючи ці зв'язки, психологія запозичує й інтерпретує відповідно до предмета свого дослідження ідеї інших наук, які допомагають глибше проникнути в суть виховання і розробляти його теоретичні основи. Найбільш тривалим і продуктивним є зв'язок психології з філософією, анатомією і фізіологією, генетикою, педагогікою.

Сучасна психологічна наука має тісний зв'язок з філософією, яка є її теоретичною і методологічною основою, а також природничими, технічними, медичними та суспільними науками.

Лекція №1. Психологія як наука

План

1. Предмет і функції психологічної науки.
2. Основні напрями сучасної психологічної думки.
3. Галузі сучасної психологічної науки.

1. Предмет і функції психологічної науки

В сучасній психологічній науці існують різні підходи щодо розуміння психології як науки. Наприклад, один із них характеризує *психологію як вчення про душу* (Джемс Селлі, Генрик Кжистечко, Юзеф Макселон, Анджей Ягелло), другий – як *вчення про закономірності розвитку й функціонування психіки як особливої форми життєдіяльності, вчинки й поведінку людини тощо* (Лев Виготський, Сергій Рубінштейн, Олексій Леонтьєв, Григорій Костюк, Володимир Роменець, Олександр Киричук, Віталій Татенко). Прибічники **першого підходу** аргументують свою позицію не лише з погляду етимології слова «психологія», яке походить від двох грецьких слів: «псюхе» – «душа», «логос» – закони природи (тому психологія визначається як «закони життя душі»). Вони намагаються застосувати історико-філософський, теософський методи в обґрунтуванні психології як вченні про душу.

Зокрема:

а) посилаються на відомих філософів і теологів Давньої Греції й епохи Середньовіччя: Фалеса з Мілета, який вважав, що душа – це те, що є вищим, яке скеровує інші форми існування, додає тілам досконалості;

б) використовують теорію Платона про вічні, досконалі ідеї, первинність, цілісність і незалежність душі від тіла;

в) аргументують свою думку тим, що душа – це джерело руху для тіла, це форма або енергія обмеженого тіла. Душа і тіло органічно творять цілісну єдність (Арістотель);

г) послуговуються уявленням Августина Блаженного, згідно з яким людина – це, найперше, розумна душа, що є даром Божим, виявом його творчої мудрості, сили і милості. Одна із особливостей душі – здатність пізнавати себе саму;

д) дотримуються принципу Томи Аквінського, згідно з яким душа і тіло є недовершеними субстанціями. Лише в результаті їх нерозривної єдності виникає

цілісна субстанція – людина. Водночас, душа як самостійна субстанція не зникає зі смертю тіла, вона є безсмертною і має найвищу владу – розум і волю.

Послідовники **другого підходу** ґрунтують свої висновки на тому, що психологія – це така наука, яка дає систему знань про закономірності, механізми, психічні факти і явища в житті людини. Психічні факти виявляються об'єктом, **зовні**: в міміці, психомоторних діях, рухах, діяльності й творчості і суб'єктивно, **внутрішньо**: у відчуттях, сприйманні, увазі, пам'яті, уяві, почуттях, волі тощо.

До основних механізмів у психології вчені відносять: відображення, проектування і опредметнення – докладання людиною зусиль і хисту до формування матеріальних речей або знакових систем.

Психічне відображення містить у собі систему функцій, які регулюють діяльність людини. У чому це виявляється?

По-перше, психічне відображення має **активний характер**, зумовлений пошуком та добиранням відповідно до умов середовища дій.

По-друге, психічне відображення має **випереджальний** характер, забезпечуючи функцію передбачення в діяльності та поведінці.

По-третє, кожен психічний акт є результатом дії **об'єктивного через суб'єктивне** відображення, через людську індивідуальність, що накладає відбиток своєрідності на її психічне життя.

По-четверте, у процесі діяльності **психічне відображення постійно поглиблюється, вдосконалюється і розвивається**.

Проектування. Основна функція проектування – впорядкування і гармонізування смислів відображення відповідно до мети дій або діяльності людини.

Шлях проектування – це сукупність і послідовність розумових або психомоторних дій, внаслідок чого постають **образи, схеми або знакові системи** – теорії будови матеріальних предметів або дій машин, споруд, їх вузлів, а також власних дій, сприяють виконання теоретичних або практичних завдань.

Опредметнення. Опредметнення є елементом свідомої і доцільної діяльності людини.

Ця діяльність має три основні форми:

1) **матеріальну**: виробництво, тобто фізична робота і праця, в процесі якої людина перетворює і втілює себе в навколишньому світі;

2) вироблення та інтерпретація змісту відображення, добір цінностей, розумові операції і переживання тощо, які є конструктивними елементами будь-якого виробництва;

3) **творіння себе самого** – розвиток душевних і духовних потенцій, а також усунення різних форм відчуження.

Отже, **опредметнення** – процес перетворення і втілення людських душевних сил і здатностей *із форми живої активності в образ застиглої предметності*. В. І. Вернадський назвав те, що створила людина **ноосферою** – *сферою людського розуму*.

Психічне життя людини виявляється:

1) в активності, що існує суб'єктивно, внутрішньо;

2) в активному ставленні до довкілля;

3) в активному втіленні відображуваного і перетвореного (образу, думки чи почуття) на зовнішнє (предмет чи явище).

Активність людини є суб'єктивною і включає в себе її відображувану діяльність – відчуття, сприймання, пам'ять, мислення, уяву. Важливим аспектом психічного життя є спонуки до активності – потреби, інтереси, переконання, ідеали тощо.

Особливу групу психічних явищ становлять індивідуально-психологічні властивості особистості – здібності, темперамент, характер та її психічний стан – піднесеність, пригніченість, збудженість, байдужість та ін.

У процесі історичного аналізу вітчизняні вчені ключову роль відводять *принципові детермінізму*. На його основі відбувається періодизація розвитку психологічної науки у такій послідовності: ***передмеханічний детермінізм, механодетермінізм, біодетермінізм, соціодетермінізм***.

Передмеханічний детермінізм зароджувався в період розпаду родового ладу. В цей час міфологічні уявлення про душу були відсунені її раціональним поясненням. Вони ґрунтувалися на ідеї взаємодії матеріальних стихій. Така орієнтація, що мала конкретний соціальний зміст (реальне визволення індивіда від

родових форм залежності і відповідної ідеології), визначила могутній злет психологічної думки епохи античності.

Механодетермінізм виступив як методологічний регулятор досліджень природи людини. Він дав психології такі важливі теорії:

- причинову теорію почуттів;
- вчення про рефлекс;
- соціативну теорію;
- вчення про механізм емоцій.

Новим етапом у розвитку психологічної думки став **біодетермінізм**, пов'язаний, здебільшого, з іменами Ч. Дарвіна й К. Бернара. Біодетермінізм означав не лише інше, ніж у його попередників трактування детермінації життєвих процесів, а й інший підхід до систематизації.

У контексті біодетермінізму система набувала гнучкості, адаптованості до середовища, самоорганізованості, саморегуляції, причому всі ці ознаки, на які постійно зазіхав віталізм, пояснювалися тепер суто матеріальними законами і факторами (природний відбір у Ч. Дарвіна, механізм гомеостазу, рухома рівновага стану певної системи у К. Бернара).

Біодетермінізм у єдності із біосистемністю створив нову модель організму, спричинивши тим самим глибокі зміни і в розумінні всіх його функцій, зокрема, психічних. Новий переворот у науці зумовив появу **психодетермінант**. Отже, на зміну біодетермінізму прийшов **біопсихічний детермінізм**.

Нові відкриття ґрунтувалися на фізіологічних дослідженнях – **вченні про рефлекс і про органи чуттів**. По-перше, було встановлено, що локомоція (активне пересування тварин у просторі – повзання, плавання, політ) перебуває у причиновій залежності не лише від механічних впливів на нервово-м'язовий субстрат, а й від психічної змінної – сенсорної функції. По-друге, дослідивши почуття людини, було зафіксовано, що зміст категорій образу і дії залежить не лише від фізичних стимулів та устрою організму, а й від психіки людини.

Прибічники *біопсихічного детермінізму* шукали шляхи до *детермінізму соціопсихічного*. Останній, як відомо, ставить психічні явища у залежність від дії соціальних чинників.

Вивчення основ психологічної науки передбачає ознайомлення із будовою *нервової системи*. Сучасні вчені-психологи до складу нервової системи людини відносять: *центральну нервову систему, периферійну нервову систему та вегетативну нервову систему*. Морфологічною й фізіологічною одиницею нервової системи є *нейрон*, тобто нервова клітина з усіма своїми протоплазматичними відростками й закінченнями.

У нервовій клітині виокремлюють такі елементи: ядро; тіло клітини; декілька простих відростків – *дендритів*, які передають інформацію до клітини; один довгий відросток – *неврит* (аксон), який передає інформацію з клітин назовні.

Місце з'єднання аксона з дендритом чи тілом іншої клітини називається синапсом. Він є своєрідним бар'єром, який має подолати збудження.

Нервова система складається з кори головного мозку, підкоркових центрів, мозочку і спинного мозку.

Кора мозку складається з двох півкуль (правої і лівої), основну масу яких становить біла речовина, з якої складаються провідні шляхи. У корі великих півкуль розрізняють три види нейронів: *пірамідальні, зірчасті та веретеноподібні*. Всього у людському мозку налічують 14–15 мільярдів нейронів. Вона виконує *функцію ініціювання* діяльності різних органів, використовуючи підпорядковані центри та функції *контролю* і *гальмування*, завдяки чому відбувається домінування мозку над цілою нервовою системою та пов'язання в одну цілість усього організму.

Верхня частина підкоркових центрів об'єднана в проміжний мозок, далі розміщений довгий мозок, який поєднаний з варолієвим мостом. Під великими півкулями у потиличній частині розміщується *мозочок*, що відіграє суттєву роль у координації рухів. До великих півкуль підходить мозковий стовбур, у верхній частині якого розташований *таламус* (найбільший відділ проміжного мозку), у нижній – *гіпоталамус* (ділянка мозку, яка має безпосередній стосунок до контролювання автономної нервової системи і низки функцій, пов'язаних із виживанням). Спинний мозок і мозковий стовбур здебільшого здійснюють

природжені форми рефлексорної поведінки (безумовні рефлексі). А кора великих півкуль є органом набутих протягом життя форм поведінки, які регулює психіка.

Периферійна нервова система складається з нервових волокон, які передають інформацію від рецепторів до центральної нервової й у зворотному напрямі – від нервової системи до відповідних тканин.

Рецептори – це спеціалізовані частини організму, чутливі до окремих типів збудників із зовнішнього світу чи середини тіла. Англійський фізіолог Чарлз С. Шерінгтон ділить рецептори на **інтерорецептори**, розміщені у внутрішніх органах, та **екстерорецептори**, які спрямовані назовні. Деякі рецептори розсіяні по всьому тілу, наприклад, рецептори болю.

Вегетативна автономна нервова система забезпечує більшість автономних, тобто саморегульованих процесів, таких як травлення чи кровообіг, які відбуваються без участі свідомості, зокрема уві сні або запаморочливому стані. Для психології вегетативна нервова система має значення завдяки тому, що суттєво впливає на важливі психічні процеси – **емоції**.

З анатомічного і фізіологічного поглядів вегетативна нервова система поділяється на **симпатичну й парасимпатичну**. **Симпатична частина** розміщена з обох боків спинного мозку, в його грудній і поперековій частинах.

Центри **парасимпатичної системи** містяться в межах черепа – в основі мозку.

Вчені довели, що у передісторії людської свідомості важливу роль відіграли **загальні і безпосередні біологічні та соціальні умови**.

Загальні біологічні передумови: виникнення живих організмів; диференціація живої матерії; поява нервових клітин; розвиток нервової системи.

Безпосередні біологічні передумови: анатомія передлюдини, особливо розвиток мозку.

Соціальні умови становлення і розвитку свідомості:

Праця (знарядчево-пристосовницькі дії). Праця сполучає у собі енергетичний обмін на рівні свідомості, логічно випереджального віддзеркалення дійсності.

Речове мовлення, спілкування, які є необхідними передумовами формування і розвитку особи, її свідомості, суспільства загалом. **Спілкування** – це одна із умов

соціалізації особистості. Завдяки мові, спілкуванню свідомість формується і розвивається як духовний продукт життя суспільства.

Сутність свідомості розкривається через її ознаки:

1. Це специфічно людське ідеальне віддзеркалення буття. Свідомість відтворює дійсність в ідеальній формі.
2. Свідомість відтворює об'єктивний зміст у суб'єктивній формі через поняття, судження, висновки.
3. Свідомість – це творче, активно-перетворювальне віддзеркалення дійсності.

Узагальнюючи сказане, можна дати визначення свідомості. ***Свідомість*** – це продукт історичного розвитку матерії, вища, властива людині функція мозку, яка виявляється в ідеальному, адекватному, активно-перетворювальному віддзеркаленні дійсності.

Структура свідомості. У структурному відношенні свідомість містить у собі низку компонентів, які характеризують певні аспекти її вияву. Головне призначення свідомості – пізнання дійсності.

Наукою доведено, що пізнавальний процес завжди взаємопов'язаний із ставленням людини до світу, з її переживаннями. Цей компонент становить емоційну сферу свідомості.

Свідомість передбачає виокремлення суб'єктом самого себе як носія активної позиції стосовно світу. Тут свідомість виступає як самосвідомість. ***Самосвідомість*** – це усвідомлення, оцінювання людиною своїх знань, моральних якостей і зацікавлень, ідеалів і мотивів поведінки, цілісна оцінка самого себе як діяча, як істоти, здатної до чуття, емоцій, мислення, вияву волі, характеру і т. ін.

До структурних елементів самосвідомості належать: усвідомлення «Я»; самовизначення «Я»; почуття (інтелектуальні, моральні, естетичні, емоційні); знання (емпіричні, наукові); воля (цілепокладання, вибір засобів діяльності); мислення (чуттєве, раціональне); пам'ять (рухова, сенсорна, довготривала, короткочасна, словесно логічна, емоційна, образна).

Мова є важливою умовою думки окремої особистості, навіть тоді, коли людина ізольована від інших. Поняття утворюється лише завдяки слову, а без поняття неможливе мислення.

Втім, *насправді мова розвивається лише в суспільстві*, і не лише тому, що людина належить до окремої спільноти, а й тому, що людина розуміє саму себе лише випробувавши на інших людях зрозумілість своїх слів. Взаємний зв'язок мови і розуміння посилює протилежність об'єктивності і суб'єктивності: об'єктивність зростає, коли людина, що мовить, чує з чужих уст власне слово, а суб'єктивність не лише не втрачається при цьому, а й підноситься, позаяк думка в слові перестає бути тільки приналежністю однієї особи, в результаті чого відбувається, так би мовити, розширення суб'єкта. Особиста думка, яка стає надбанням інших, додається до тієї, що належить усьому людству.

З'ясувавши, що свідомість є вищим рівнем психічного, відмітим, що є і нижчий рівень, до нього вчені відносять несвідоме. **Несвідоме** – це сукупність психічних процесів, актів і станів, що зумовлені явищами дійсності, вплив яких суб'єкт не усвідомлює.

До головних функцій психологічної науки належать: **методологічна, гносеологічна, прогностична, аксіологічна, комунікативна.**

Методологічна функція виконує роль осягнення та перетворення самого предмета психології, виразником якого виступає особистість, що є найскладнішим, найбільш багатоплановим і якісно своєрідним серед предметів усіх наук. Застосовуючи методологічні системи, психологія здатна охопити різноманітні факти, проаналізувати експериментальні дані під час наукової психологічної діяльності.

Гносеологічна функція виявляється в тому, що психологія, як і будь-яка інша наука, дає людині нові знання про її внутрішній, духовний світ і одночасно виступає теорією та методом пізнання діяльності, поведінки, взаємин людей.

Прогностична функція психології. Визначаючи потенційні можливості людини, її задатки, здібності, навички тощо, психологія формує «ідеальні моделі» людського співжиття, особистісного і суспільного розвитку та саморозвитку.

Аксіологічна функція психології виявляється у своєрідній ієрархії духовно-моральних цінностей. Людина за їх допомогою здатна адекватно оцінювати власну поведінку й поведінку інших, надавати тим чи іншим вчинкам емоційного забарвлення.

Комунікативна функція відіграє надзвичайно важливу роль передусім необмеженими формами людського спілкування. Психологія запобігає виникненню конфліктів у людських стосунках, а в разі їх невідворотності вказує на оптимальні шляхи їх розв'язання.

2. Основні напрями сучасної психологічної думки

У процесі поглибленого вивчення психології студент дійде висновку, що ця наука має чимало оригінальних теорій, різних шкіл. Деякі з них коротко охарактеризуємо.

Асоціативна психологія. Історично вона виникає першою і пояснює динаміку психічних процесів принципом асоціації. Ще Арістотель обґрунтував ідею про те, що образи, які виникають без видимої зовнішньої причини, є продуктом асоціації. На початку XIX століття з'явилися концепції, які відірвали асоціацію від її тілесного субстрату і вибудовували таке уявлення: асоціація існує у вигляді іманентного (внутрішнього) принципу свідомості.

Панував погляд, згідно з яким:

- 1) психіка (ототожнена з інтроспективно сприйнятою свідомістю) побудована з елементів – відчуттів, найпростіших почувань;
- 2) елементи – первинні, а складні психічні утворення (уявлення, думки, почуття) – вторинні, і виникають за допомогою асоціацій;
- 3) умовою утворення асоціацій є суміжність двох психічних процесів;
- 4) закріплення асоціацій зумовлено живою силою елементів, що асоціюються, і частотою повторення асоціацій у досвіді.

Біхевіоризм. Предметом дослідження біхевіористів були не свідомість чи душевні явища, а *поведінка людини*. На основі спостережень за поведінкою можна визначити, якою вона буде під дією того чи іншого стимулу. *Класичною формулою*

біхевіоризму є «стимул–реакція». На думку біхевіористів, поведінка є або результатом навчання – індивідуально набутого досвіду шляхом сліпих спроб і помилок, або завченого репертуару навичок.

Волюнтаристична психологія виникла як реакція дослідників на проникнення ролі активності душі, вольового начала.

Гештальтпсихологія (гештальт – нім. «форма», «образ», «структура») – обґрунтовує ідею диференціації світу психіки, неможливість виведення цілого із суми елементів. На противагу біхевіоризму, гештальтпсихологія приділяє увагу проблемам спостереження і мислення.

Психоаналіз. Започаткував теорію психоаналізу Зигмунд Фрейд.

У структурі особистості З. Фрейд виокремив три фундаментальні структури, що взаємодіють: Id (Воно), ego (Я), Superego (Над-Я).

Id (Воно) є джерелом енергії, яка утворюється з метаболічних процесів, що виникають у вигляді неусвідомлених, сліпих потягів, інстинктів, які підштовхують особу до їх заспокоєння (винагородження) згідно з принципом приємності. Згідно з поглядами З. Фрейда, найважливішим є статевий інстинкт (Ерос). Згодом у своїх працях психолог виділив інстинкт (потяг) до життя, суттєвим складником якого залишався статевий потяг, а також інстинкт смерті, який підбурює до пошуку винагороди в агресивних або деструктивних діях, чи в автоагресії.

Ego (Я) свідомість людини, що виступає як регулятор. Свідомість власного організму зберігає її в пам'яті. Вона пригнічує інстинкти і потяги відповідно до умов соціального середовища й організує дії в інтересах самозбереження.

Superego (Над-я) – носій моральних норм, принципів, стандартів, заборон і заохочень, засвоєних особистістю несвідомо у процесі виховання, сприйняття культури. Виконує функцію критики і виявляється як совість.

До механізмів захисту З. Фрейд відносить:

- компенсацію – механізм відшкодування браку або дефекту якихось фізичних або психічних якостей;
- витіснення небажаного у сфері підсвідомого;
- раціоналізацію – спробу усвідомлення, пояснення або виправдання підсвідомості мотивів;

- ідентифікацію себе з іншою особою, яка має, на думку суб'єкта, якості, яких бракує їй самій;
- сублімацію – трансформацію неусвідомлюваних сексуальних імпульсів у творчість (мистецтво, науку);
- регресію – повернення до подоланих стадій розвитку (зрозуміло, що всі стадії розвитку в психоаналізі пов'язані лише з первинною сексуальною енергією – лібідо);
- механізми егоцентризму, дисоціації, нарцисизму тощо.

Генетична психологія. Її основоположник Ж. Піаже дійшов висновку, що джерелом інтелектуального розвитку дитини є дії з речами в процесі соціалізації. Ці дії поступово інтеріоризуються (із зовнішніх, реальних дій із предметами перетворюючись на внутрішні, ідеальні), утворюють інтелектуальні структури.

У розвитку інтелекту Ж. Піаже виокремлює три послідовні етапи:

1) сенсомоторний; 2) конкретний; 3) формальних операцій.

Послідовний перехід від попереднього етапу до наступного відбувається в міру оволодіння дитиною певними внутрішніми операціями.

Когнітивна психологія. Це один із сучасних напрямів психології. Її представники – обґрунтовують ідею, згідно з якою знання відіграють вирішальну роль у поведінці особистості.

Предметом дослідження є внутрішня організація основних психічних процесів: сприймання, пам'яті, мислення. Центральне місце відводиться питанням систематизації знань у пам'яті суб'єкта, співвідношення вербальних і образних компонентів у процесах мовлення і мислення.

Гуманістична психологія. Представники гуманістичного спрямування вважають, що предметом психологічного дослідження повинна бути здорова творча особистість. Основною метою такої особистості є прагнення до самоактуалізації, розвитку конструктивного начала людського «Я». На їхню думку людина – найвища цінність, відкрита світові і наділена від природи потенційними можливостями для неперервного розвитку і самовдосконалення, вона шукає сенс

життя у красі й добрі. Основними потребами людини є любов, творчість, самоактуалізація.

Психологія установки. Це загальнопсихологічна система уявлень, що виокремлює центральне поняття принципу установки. Розкриває закономірності неусвідомлюваної регуляції психічних станів, що забезпечують людині готовність діяти, виконувати певну діяльність задля задоволення власних потреб.

У класичному варіанті установки людини – це первинна неусвідомлювана реакція на ситуацію, в якій вона усвідомлює і розв’язує завдання.

Отже, **основною умовою створення актуальної установки є:**

а) потреби; б) ситуація; в) процес відновлення потреби або виконання завдання. В разі виникнення одних і тих самих умов, установка спроможна закріплюватися, і тоді створюється фіксована установка, яка звільняє свідомість людини від ухвалення рішень діяти так, а не інакше.

Виділяють три рівні регуляції діяльності людини:

- 1) смислові установки, коли їх предметом стає мотивація діяльності;
- 2) цільові установки – усвідомлення продукту, який має бути створений внаслідок діяльності;
- 3) операційні установки – здатність здійснювати регуляцію діяльності відповідно до умов її використання.

Функції установки, її ефекти і зміст розкриваються в саморегуляції діяльності:

- по-перше, установка визначає сталий, послідовний, цілеспрямований процес здійснення дії, тобто є механізмом стабілізації, який зберігає їх спрямованість у безперервно змінних умовах діяльності;
- по-друге, фіксована установка звільняє свідомість людини від необхідності ухвалювати рішення і довільно контролювати дії в стандартних і відомих умовах;
- по-третє, установка може стати фактором, що зумовлює інертність, скутість дій, призводить до труднощів у пристосуванні до нових умов діяльності.

Діяльнісний підхід розглядає психіку як функцію мозку, спрямовану на відображення об’єктивної дійсності в процесі активної взаємодії людини із зовнішнім світом, тобто в процесі діяльності.

У психології поняття «діяльнісний підхід» найчастіше використовують *у двох значеннях*. У *широкому сенсі* воно означає методологічний напрям досліджень, в основу яких покладено категорію предметної діяльності. У *вузькому сенсі* цей термін психологія розглядається як наука про виникнення, функціонування і структуру психічного віддзеркалення в процесі діяльності людей.

3. Галузі сучасної психологічної науки

Основу системи психологічної науки становлять: *загальна психологія, психологія особистості, вікова психологія, акмеологія, геронтопсихологія, психологія творчості, диференціальна психологія, психофізіологія, етнопсихологія, психологія культури, соціальна психологія, психологія праці, економічна психологія, політична психологія, психологія релігії, юридична психологія, психологія управління, психологія аномального розвитку і т.і.*

Загальна психологія. Вивчає психіку людини, її загальні закономірності, розробляє систему психологічних знань, виявляє її логічний осередок, з'ясовує методологічні основи психічної дисципліни, відповідно тлумачить психологічні феномени.

Психологія особистості. Вивчає закономірності формування людини як суб'єкта життєтворчості; механізми, форми і методи інтегрування всіх психічних процесів, станів, властивостей індивіда у системну якість, що опосередковує його взаємодію через предметну діяльність, соціально значущі взаємини, процес соціалізації.

Вікова психологія. Вивчає специфічні властивості індивіда, особистості, громадянина, його психіки в процесі зміни нових стадій розвитку: дитяча психологія; психологія підлітка; психологія юності; психологія дорослої людини; геронтопсихологія.

Акмеологія вивчає феноменологію, закономірності та механізми розвитку людини на етапі зрілості.

Геронтопсихологія. Вивчає явища і процеси, пов'язані зі старінням організму, якому властиві інволюційні тенденції – отже, психологічні аспекти старості.

Психологія творчості. Вивчає обдарованість, креативність або творчу діяльність як базові характеристики особистості і процес продукування творчого результату.

Диференціальна психологія. Вивчає психічні відмінності між окремими індивідами і групами (кількісні і якісні характеристики, причини і наслідки тощо).

Психофізіологія. Вивчає закономірності співвідношення психічного й фізіологічного для встановлення психофізіологічних закономірностей та механізмів життєдіяльності, розвитку, навчання та праці людини.

Етнопсихологія. Вивчає етнічні особливості психіки людей, національний характер, закономірності формування і функції національної свідомості, етнічних стереотипів, механізми групової психології всередині етнічних спільнот, а також у стосунках між ними (народності, нації).

Психологія культури. Вивчає механізми віддзеркалення та створення людиною культурних цінностей, особливості прояву та формування особистісних якостей людини в процесі інкультурації та має за мету розглянути їх з позиції суб'єкта культуротворчої діяльності.

Соціальна психологія. Вивчає закономірності поведінки і діяльності людей в умовах їх включення в соціальні групи, а також психологічні характеристики самих цих груп.

Психологія праці. Вивчає психологічні особливості трудової діяльності людини, психологічні аспекти наукової організації праці (НОП).

Економічна психологія. Вивчає психологічні явища, пов'язані із виробничими відмінностями людей. **У межах економічної психології формуються два розгалуження:** 1) виробнича економічна психологія; 2) економічна психологія маркетингу.

Політична психологія. Вивчає закономірності засвоєння норм демократичного суспільства, стимуляції активного ставлення індивіда до своїх політичних і громадянських прав у розвитку культури законодавчої діяльності.

Психологія релігії. Вивчає релігію як психологічний і соціокультурний феномен, механізми процесів творення релігійних цінностей; соціально-

психологічні умови формування релігійних уявлень, світосприйняття, світорозуміння.

Юридична психологія. Вивчає психологію державно-правових явищ як цілість, в якій органічно поєднуються психологічне та юридичне й виділяються юридична й психологічна підсистеми, що перебувають у русі, розвитку й нерозривному зв'язку.

Психологія управління. Вивчає психологічні закономірності управлінської діяльності, психологічні основи добору та навчання управлінських кадрів.

Психологія аномального розвитку. Вивчає психологічні особливості аномальних дітей (олігофренопсихологія; сурдопсихологія; тифлопсихологія та ін.)

Окрім названих, існують ще: медична психологія, психологія обдарованості, педагогічна психологія, радіоекологічна психологія, психологія спорту та ін., які мають характерний для них предмет дослідження.

Психологія як наука використовує різні методи дослідження. Методи дослідження у психології можна поділити на чотири групи.

1. Організаційні методи. До цієї групи належать **порівняльний, лонгitudний і комплексний**.

Порівняльний метод, який інколи називають ще методом поперечних зрізів, реалізується шляхом зіставлення результатів дослідження окремих індивідів або груп.

Лонгitudний (англ. longitude – довгота) метод застосовують у вивченні результатів багаторазових обстежень тих самих осіб протягом тривалого часу.

Комплексний метод доречний тоді, коли те саме психічне явище вивчають різними засобами або навіть у різних науках.

2. Емпіричні методи. До них відносять спостереження і самоспостереження, експеримент, тест, бесіду, анкету, інтерв'ю, аналіз продуктів діяльності, соціометрію та ін.

3. Кількісний і якісний методи оброблення даних.

Кількісні методи – це вивчення середніх величин якостей, що досліджуються, і мір їх розсіювання; визначення коефіцієнтів кореляції; факторний аналіз; побудова

графіків, таблиць, матриць тощо. **Якісний метод** передбачає аналіз і синтез зібраних даних, їх порівняння й узагальнення.

4. Інтерпретаційні методи. Цю групу утворюють **генетичний і структурний** методи.

Генетичний метод дає змогу інтерпретувати весь оброблений матеріал дослідження в характеристиках розвитку, з виділенням етапів, стадій, критичних моментів тощо. **Структурний** метод є засобом встановлення структурних зв'язків між якостями особистості, що є предметом аналізу.

Лекція №2 Рівні вияву психіки: свідоме несвідоме та підсвідоме

План:

- 1. Свідоме**
- 2. Несвідоме**
- 3. Підсвідоме**

1. Свідоме

Психіка людини є унікальним явищем. Її винятковість виявляється на рівні **свідомого, підсвідомого та несвідомого**.

Свідомість – це ідеальний образ буття, вища форма психічного відображення і саморегуляції, що властива людині. Стрижень свідомості утворюють знання, які людина здобуває у процесі пізнавальної діяльності. Свідомість дає людині змогу формувати узагальнені знання про зв'язки, відносини, закономірності об'єктивного світу, ставити цілі і розробляти плани, які передбачують її діяльність у природному і соціальному середовищі. Свідомість також здатна регулювати і контролювати емоційні, раціональні і предметно-практичні відносини з дійсністю, визначати ціннісні орієнтири свого буття і творчо перебудовувати умови свого існування. Свідомість є внутрішнім світом почуттів, думок, ідей та інших духовних феноменів, які безпосередньо не сприймають органи чуттів і принципово не можуть бути об'єктами предметно-практичної діяльності ні самого суб'єкта, який здатний усвідомлювати, ані інших людей.

З психофізіологічного погляду свідомість розуміють як психофізіологічний механізм контролю і довільної регуляції поведінки й діяльності, основна функція

якого полягає в адекватному відображенні змін зовнішнього і внутрішнього середовищ та забезпеченні адаптації організму до них. При цьому виконавчими структурами свідомості є ієрархічно організовані мозкові функціональні системи.

Вчені виокремлюють такі основні форми свідомості: *суспільну*, *групову* та *індивідуальну*.

Суспільна свідомість – це сукупність поглядів, уявлень, ідей та теорій, що відображають суспільне буття, виокремлюють *буденну* й *теоретичну* свідомості. В основу такого поділу покладають ставлення свідомості до практики, ступінь її узагальнення, глибину зв'язку з практичними основами життя тощо.

Буденна свідомість вплетена в практику, породжується саме в ній практичним досвідом і є засобом його забезпечення. Вона узагальнює емпірично дане, і в цьому її обмеженість.

Буденна свідомість має і свої переваги порівняно з теорією, бо відбиває світ у його безпосередній даності, індивідуальному сприйнятті; відображає суспільно-історичну практику з боку особливостей її конкретного переломлення в долі кожного індивіда.

Теоретичний рівень суспільної свідомості є найвищим рівнем узагальнення дійсності і найрозвинутішою формою організації знання. До теоретичного рівня свідомості належить особлива форма наукового знання – теорія. Теоретична суспільна свідомість узагальнює практику в широких історичних масштабах, виступає ідеальною програмою її розвитку, вона пов'язана з існуванням категорій.

Суспільна свідомість керується соціальними законами, її історія йде за історією суспільного буття і те, які саме відбуватимуться зміни, еволюційні чи революційні, оцінка свідомості визначається врешті-решт відповідно до змін у суспільному бутті. Вчені розрізняють такі форми суспільної свідомості: політику, право, мораль, мистецтво, релігію, філософію.

Студентові бажано самостійно проаналізувати взаємозв'язок окреслених форм суспільної свідомості, застосувавши при цьому не лише базу знань із науки психології, а й філософії.

Із суспільною свідомістю тісно взаємопов'язана групова. **Групова свідомість** – це узагальнена свідомість групи людей. Вона посідає проміжне становище між

суспільною та індивідуальною свідомістю. Вивчають її переважно в соціальній психології. Зокрема Г. М. Андрєєва зазначає, що людина, виконуючи різноманітні функції, є членом багатьох соціальних груп, а отже, відчуває на собі їхній вплив. Це має для неї два важливі наслідки: з одного боку, визначає об'єктивне місце особистості в системі соціальної діяльності, з іншого – відбивається на формуванні свідомості особистості. Особистість стає включеною у систему поглядів, уявлень, норм, цінностей багаточисельних груп. Для неї важливо визначитися, якою буде та «рівнодіюча» цих групових впливів, що й визначить зміст свідомості особистості.

Свідомість не може існувати як відчужена від суб'єкта система знань. Вона є приналежністю живої конкретної особистості. Тож усі ідеальні образи, будучи адекватним відображенням об'єктивного світу, включаються в контексті історії окремої особистості, її життєвого шляху, набуваючи суб'єктивного, особистісного забарвлення. Отже, свідомість конкретної особистості – це і є *індивідуальна свідомість*. Вона утворюється і розвивається у нерозривному зв'язку з груповою та суспільною свідомістю.

Свідомість – це завжди єдність знання і переживання. *Переживання* у цьому випадку розуміється в широкому сенсі, як суб'єктивне ставлення особистості до того, що відображається у свідомості в процесі взаємодії різноманітних об'єктивних явищ. У переживанні сутнісним є не предметний зміст того, що в ньому відображається, а його значущість для всієї життєдіяльності особистості. Переживання визначається особистісним контекстом, як знання – предметним. У свідомості знання і переживання завжди перебувають в єдності, взаємопроникненні.

Для переживання особистісний контекст – головний. Проте воно виступає і як знання того, що є значущим для конкретної особистості. Тому в кожному переживанні наявний і момент знання, але цей аспект є у переживанні підпорядкованим. У знанні головним є віддзеркалення змісту об'єкта, але це віддзеркалення виступає у певній значущості для суб'єкта, включається в особистісних контекстах. Знання виникає внаслідок активної діяльності людини в об'єктивному світі.

Віддзеркалення дійсності відбувається в узагальненій формі, в словах, які описують предметні явища, що існують поза людиною. Про свідоме відображення

можна говорити тоді, коли людина здатна виокремити себе із предметного світу і протиставити йому себе. Тому індивідуальна свідомість людини завжди **рефлексивна**.

Рефлексія – це осмислення людиною своєї діяльності. Саме рефлексія становить суть суб'єктивності – унікальної властивості психіки людини. Рефлексивність є однією із особливостей індивідуальної свідомості людини. Ця особливість лежить в основі здатності людини до самоаналізу та самопізнання свого духовного світу, а отже, в основі самосвідомості індивідууму.

До інших особливостей психіки людини Т. Б. Партико відносить: цілеспрямованість, мотивованість, тотожність, неперервність, цілісність, константність, вибірковість, зосередженість.

Цілеспрямованість виявляється у тому, що, приступаючи до тієї чи іншої свідомої дії, людина ставить перед собою конкретну мету. Реалізуючи її, людина свідомо планує та контролює свої дії, керує ними, що допомагає їй передбачити наслідки.

Мотивованість – це усвідомлення людиною чинників, матеріальних чи ідеальних, які спонукають і скеровують її діяльність.

Тотожність – намагання людини бути ідентичною із певним «Я-образом».

Неперервність свідомості виявляється у тому, що ті психічні процеси чи стани, які відбуваються перед чи після деякого проміжку часу, людина усвідомлює як частини однієї і тієї самої індивідуальної свідомості. Ця особливість свідомості поєднує теперішнє, минуле та майбутнє людини. Це знайшло відображення у понятті «потік свідомості» (В. Джемс).

Цілісність свідомості – це поєднання в одному акті трьох основних характеристик свідомості (пізнання навколишнього світу та себе, переживання дійсності, контролю за своєю поведінкою). Лише за умови такого поєднання психічний акт стає свідомим. Значною мірою цьому сприяє пам'ять людини.

Константність – це відносна сталість станів свідомості. Індивідуальна свідомість зберігає свій попередній стан, поки зовнішня чи внутрішня причина не виведе її з нього.

Вибірковість виявляється в тому, що у свідомості постійно відбувається вибір одних станів і відхилення інших. Це забезпечується вибірковістю сприймання та уваги.

Зосередженість свідомості виявляється у концентрації психічної діяльності на конкретному об'єкті чи явищі. У свідомості людини виділяють «**фокус свідомості**», або «**поле уваги**» – найвиразнішу та найчіткішу ділянку свідомості, яка забезпечує найбільше усвідомлення інформації; «**периферію свідомості**» – найменш диференційовану та нечітку ділянку свідомості, де інформація недостатньо усвідомлюється; «**пори́г свідомості**» – стан переходу свідомого у несвідоме. Зосередженість свідомості забезпечується довільною увагою.

Свідомість людини – це цілісне психічне утворення. Водночас вона здатна виступати у **предметній формі** і **формі самосвідомості**. **Предметна свідомість** – це та, яка спрямована на зовнішній предметний світ. Якщо свідомість людини спрямована на себе, на свій внутрішній світ, то її називають **самосвідомістю**. **Самосвідомість** виконує такі основні функції: **самопізнання, самосприйняття, самоконтроль та самовдосконалення**.

Психічне життя людини не є чистою свідомістю. Воно становить єдність **свідомого, несвідомого і підсвідомого**. Ціла низка впливів, що йдуть із об'єктивного світу, залишається у людини за межами свідомого. До форм психічного, але неусвідомлюваного віддзеркалення належать автоматизовані і імпульсивні дії, образи, що виникають під час сновидіння, неусвідомлювані, підпорогові відчуття, основою яких є так звані субсенсорні рефлексії і т. ін.

2. Несвідоме

Несвідоме у психіці людини. Уявлення про несвідомі психічні явища викладені ще в старогрецькому вченні Платона, в якому несвідоме тлумачилося як вищий рівень пізнання, як інтуїція і навіть як рушійна сила Всесвіту. В античній філософії посиленням на несвідоме є так звані демонії Сократа (V–IV ст. до н. е.), які радше можна розуміти як інтуїтивне несвідоме знання.

У XVII ст. відбувається ототожнення понять «психіка» та «свідомість» (Р. Декарт та ін.). На цій основі несвідоме було вилучене з психологічних категорій.

Несвідомі психіка здавалась таким безглуздом, як круглий квадрат чи суха вода. Однак деякі філософи (Г. Лейбніц та ін.) дотримуються думки, що феномен «несвідомого» існує, вони розробляють його, передусім, як гносеологічну проблему. Так, у своїй теорії пізнання Г. Лейбніц стверджував, що життя душі полягає в розвитку здатності пізнання, а саме в поступовому переході від стадії несвідомого до стадії повного і чіткого усвідомлення. Він уважав, що всі свідомі психічні явища виникають у свідомому житті, що поряд із найяскравішими актами свідомості існують нібито «сплячі», або пригаслі, уявлення – малі перцепції. Отже, несвідоме за Г. Лейбніцем – найнижча форма духовної діяльності людини.

Подальші психологічні дослідження проблеми несвідомого здійснили у ХІХ ст. Е. Гартман, І. Герbart, В. Вундт та ін. Сутнісним поштовхом до дослідження цієї проблеми стали праці в галузі психіатрії, передусім французьких та австрійських психіатрів Ж. Шарко, П. Жане, З. Фрейда, К. Юнга.

Варто зазначити, що у розумінні несвідомого з'явилися дві крайні позиції: від повного невизнання несвідомого як психічного явища до спроби пояснити практично всі явища дійсності з позицій несвідомого. Першу позицію відстоювали вчені Г. Мюнстерберг, Т. Рібо, В. Кокабадзе, В. Ковалгін та ін. Вони вважали, що **несвідоме** – це різновид фізіологічних процесів, які аж ніяк не стосуються психіки. Інша крайня позиція представлена в глибинній психології З. Фрейда, яку він виклав у багатьох працях, зокрема «Масова психологія й аналіз людського «Я», «Я і Воно», «Три нариси з теорії сексуальності», і особливо у «Психології несвідомого».

Учений вважав, що психіка людини потенційно завжди перебуває у конфліктній ситуації. Розв'язати внутрішні конфлікти можна трьома способами. **Перший** – безпосереднє задоволення бажань, **другий** – задоволення бажань через їх витіснення у сферу несвідомого, а потім – сублімація (від лат. Sublimo – високо піднімаю, підношу), тобто перетворення енергії несвідомих потягів, переключення їх на «загальноприйнятні» типи соціальної діяльності і культурної творчості. Тут відбувається символічна реакція потягів. **Третє** – свідоме оволодіння бажаннями. Технічними засобами психоаналізу є виявлення і аналіз патогенного матеріалу, що можна одержати внаслідок розшифрування «довільних асоціацій», тлумачення снів,

вивчення помилкових дій та інших «дріб'язків життя», на які звичайно не звертають уваги.

Психіка людини, за З. Фрейдом, складається з трьох шарів: несвідоме, підсвідоме, свідоме. Несвідоме є мовби глибинною основою психіки, яка визначає все свідоме життя людини і навіть долю окремої особи та цілих народів.

Отже, структура особи, за З. Фрейдом, складається з трьох частин: *«Воно»* (ф, *тобто*) – архаїчна базова складова психіки; *«Над-Я»* (*Super-Ego*) або *«цензор»* – установки суспільства; *«Я»* (*Ego*). *«Я»* – свідоме, *«Воно»* – несвідоме. *Свідомість «Я»* виступає як поле боротьби між *«Воно»* і *«цензором»*, який витісняє егоїстичні імпульси із сфери свідомого, обмежує їх вільний прояв, заганяє у сферу підсвідомого.

Стосунки між *«Я»* і *«Воно»* можна порівняти з вершником і конем. Кінь дає рушійну силу (енергію), а вершник визначає напрям руху коня до конкретної мети. Інколи вершник змушений спрямовувати свого коня у напрямі, в якому той сам хоче йти, деколи ці напрями збігаються. Отже, свідомість є чимось *другорядним* щодо *«несвідомого»*.

Досліджуючи *«несвідоме»*, З. Фрейд наштовхується на *«первинні потяги»*. *«Первинні потяги»* за З. Фрейдом – *сексуальні потяги*. За доказом цього видатний психоаналітик звертається до міфологічних сюжетів, до міфу «Про царя Едіпа». Як зазначає Е. Фромм, сексуальність у З. Фрейда є головною пристрастю людини, яка має руйнівний характер.

Ця пристрасть розуміється як використання жінки чоловіком для того, щоб задовольнити його статевий голод, що утворюється хімічними сполуками. Для З. Фрейда *лібідо* означало суто чоловіче начало, а жінка була лише сексуально спотвореною людиною. І тільки з переглядом своєї теорії після 1920 року З. Фрейд говорив про Ерос як фундаментальне тяжіння у всій живій матерії. Проте він не відмовився від своєї механістичної теорії лібідо.

Якщо у З. Фрейда основним рушійним чинником психіки є *енергія несвідомих* психосексуальних потягів, то в індивідуальній психології А. Адлера цю роль виконує комплекс неповноцінності і прагнення самоутвердитися.

Докорінно новим в аналітичній психології К. Юнга було впровадження поняття колективного несвідомого, яке поряд з індивідуальним несвідомим він розглядав як автономну психічну структуру. **Колективне несвідоме** – це найглибший шар психіки людини. Це сховище латентних слідів пам'яті людства і навіть наших людиноподібних пращурів. У ньому відображені спільні для всіх людських істот думки та почуття, які є результатом нашого емоційного минулого. У колективному несвідомому міститься вся духовна спадщина людської еволюції. Отже, зміст колективного несвідомого – це результат спадковості та є однаковим для всього людства.

К. Юнг доводив, що колективне несвідоме складається з так званих архетипів (від гр. *arche* – початок; *typos* – зразок) – моделей поведінки, алгоритмів пізнання, які переходять від покоління до покоління. Архетипи недоступні для безпосереднього сприймання й усвідомлюються через їх проекцію на зовнішні об'єкти. Центральне місце серед архетипів К. Юнг відводив «самості» (*selbst*) як потенційному центру особи на відміну від «Его» («Я») як центру свідомості.

Наприкінці 30-х років ХХ століття виник **неофрейдизм**, що намагався перетворити доктрину психоаналізу, відмовившись при цьому від концепції несвідомого і від біологічних передумов вчення З. Фрейда. Одним із провідних представників **неофрейдизму** був Е. Фромм, який відійшов від **біологізму** З. Фрейда і наблизився своїми поглядами до антропологічного психологізму та екзистенціалізму. Особливо це помітно із його праць «Революція надії», «Психоаналіз та етика», «Душа людини», «Втеча від свободи», «Людина для себе» та ін. На відміну від З. Фрейда, Е. Фромм розглядає мотивацію людської діяльності не як біологічні компоненти «людської природи», а як наслідок соціальних процесів. Він переміщає акцент з порушення сексуальності на **конфліктні ситуації**, що зумовлені соціокультурними причинами, впроваджує поняття «соціального характеру» як сполучної ланки між психікою індивіда та соціальною структурою суспільства.

На думку Е. Фромма, людину, яка погано адаптувалася до соціальної структури, не слід розглядати як невротика. Водночас, добре адаптованого індивіда недоречно відносити до вищого рівня за шкалою людських цінностей. Належна

адаптованість, як вважав Е. Фромм, часто досягається шляхом відмови від власної індивідуальності. Ось чому іноді невротик може бути схарактеризованим як людина, яка не впала у боротьбі за власну самість, неповторність.

Поведінку людини, як зазначав Е. Фромм, визначає низка чинників. Одні із них можна вважати вродженими. Це стосується, передусім, *темпераменту*. Інші якості людини є набутими у процесі життєдіяльності. Найбільше це стосується *характеру*. Якщо З. Фрейд вважав, що характер пробуджується відповідно до різноманітних форм організації лібідо, то Е. Фромм вбачає джерела характеру в тому, як людина вступає в контакт з навколишнім світом та іншими людьми, власне із собою.

Розмірковуючи про характер, Е. Фромм розумів ту відносно стійку психічну структуру людини, яка визначає спрямованість її конкретної поведінки, почуттів і вчинків. На думку вченого, основне завдання соціального характеру полягає в тому, щоб аналізувати енергію певного суспільства для неперервного його розвитку.

Студентові також цікаво буде ознайомитися із працями представників неофрейдизму: Г. Саллівена, К. Хорні, В. Райха щодо їх підходів у розумінні проблеми несвідомого.

Принагідно також варто проаналізувати ідеї прихильників неофрейдизму радянського періоду (А. Свядощ, Ф. Бассін, Д. Узнадзе, М. Г. Ярошевський, Т. Яценко) та їх опонентів (І. І. Короткін).

Особливої уваги заслуговує вивчення класифікації несвідомих психічних явищ, які запропонувала Ю. Гіппенрейтер. Вчена поділяє всі психічні явища на три великі класи: *неусвідомлені механізми свідомих дій; неусвідомлені чинники свідомих дій* та *несвідомі процеси*.

3. Підсвідоме

Поряд із поняттям «несвідоме» в психології можна натрапити і на поняття «підсвідоме».

Вперше його використав 1776 року Е. Платнер як синонім несвідомого. Тенденція до ототожнення цих двох понять трапляється і в сучасній психології. Проте з часом під підсвідомим почали розуміти такі психічні процеси, стани та дії, що їх ми не усвідомлюємо лише якоїсь миті, хоча вони здатні помітно вплинути на

зміст свідомості. Зі зміною умов вони доволі легко можуть перейти у сферу свідомого. Таке тлумачення поняття «підсвідоме» дуже близьке до поняття «передсвідоме» в психоаналізі З. Фрейда. Як зазначав учений, власний «топографічно» прошарок «передсвідомість» розташовується між прошарками «несвідоме» і «свідомість».

Іншими словами: якщо свідомість виробляє програму поведінки, про яку суб'єкт знає, то підсвідомість має програму, про яку не знає, не здогадується. Програми поведінки, що їх має підсвідомість, – це безумовні та умовні рефлексії, навички, звички, тобто стереотипні дії, які виконуються без поетапного контролю на рівні зв'язку: ситуація – дія. Конкретна ситуація породжує почуття, переживання, стан, характерні саме для неї, і цей сукупний стан психіки породжує в підсвідомості адекватні для цієї ситуації дії. Людина діє автоматично.

Дії за програмою, яка перебуває в підсвідомості, тобто автоматичні дії, відображають те, що є характерним для поведінки конкретної людини в конкретній ситуації.

У книзі «Сила вашої підсвідомості» Дж. Мерфі наголошує, що здатність людини відкривати сили власної підсвідомості робить її сильною, мудрою, успішною, радісною. «Найглибінніші шари вашої підсвідомості містять у собі нескінченну мудрість, необмежену силу і невичерпаний запас можливостей, здібностей і талантів, які лише і очікують того, щоб їх повністю розвинули і виявили». Учений доводить, що підсвідомість допомагає людині психологічно захистити себе, подолати життєві перешкоди, бути щасливою.

Отже, можна зробити висновок, що у житті людини, її психіці, надзвичайно важливу роль відіграють свідоме, несвідоме і підсвідоме, які діалектично взаємопов'язані і взаємодіють залежно від внутрішніх та зовнішніх чинників. Оскільки свідомість є якісно особливою формою психіки, стрижнем світогляду людини, то це зумовлює необхідність її формування не лише у навчальному, а й позанавчальному процесі, застосовуючи при цьому різноманітні засоби, форми і методи. Важливо враховувати, що свідомість людини постійно розвивається, впливає на характер її діяльності і поведінки.

Виховний процес вимагає від суб'єктів виховання брати до уваги діалектичний зв'язок між свідомим, несвідомим і підсвідомим, отже, усіма невід'ємними складовими психіки.

Це дасть змогу учителеві проаналізувати те, що учень усвідомлює із того матеріалу, який викладається, а що перебуває поза його свідомістю; що йому належить зробити для того, аби факт несвідомого, підсвідомого перейшов у свідомість. Учитель, вивчаючи цей процес, зможе виявити активність свідомості учня, його увагу, пам'ять, мотивацію, або ж з'ясувати причину «випадання» учня із навчально-виховного процесу, засвідчити його незацікавленість пізнанням навколишнього світу. Для мудрого учителя це буде сигналом для того, щоб змінити методи навчання, знаходити нові засоби, цілі, які б збігалися із свідомими цілями того, хто навчається.

Лекція №3 Особистість та її індивідуально-психологічні особливості

План:

- 1. Поняття «людина», «особистість», «індивід», «індивідуальність» та їхні характерні ознаки.**
- 2. Задатки та здібності людини.**
- 3. Обдарованість, талант, геніальність.**
- 4. Психологія темпераменту та характеру.**

1. Поняття «людина», «особистість», «індивід», «індивідуальність» та їхні характерні ознаки.

Різноманітні концепції особистості безпосередньо зумовлені різним розумінням людини. Існують твердження, що людина – це істота, яка мислить, політична тварина (Арістотель). Натомість маємо також і біблійне розуміння людини як втілення Духа. Визначення людини переважно тяжіють до одного або другого полюса, акцентуючи на біологічно-раціональному або духовному аспектах людини. Студентові варто самостійно віднайти взаємозв'язок між цими вимірами, який по-різному представлений і розглянутий у теоріях особистості.

Поняття: «людина», «особистість», «індивід», «індивідуальність», «суб'єкт» та їхні характерні ознаки.

Родовим серед усіх цих термінів є поняття «людина». Людина – це найунікальніша і найпрекрасніша істота, найдивовижніше творіння природи й історії. «Див багато є на світі, найпрекрасніше – людина», – писав знаменитий Есхіл. «Людина – помилка природи», – пишуть інші. Вона містить у собі скопище зла, а тому не має майбутнього, приречена на виродження. Хто тут має рацію, а хто помиляється – це потребує окремого дослідження.

Сучасна наука виокремлює в людині *природо-біологічний* чинник. Людина в цьому контексті розглядається як цілісна істота, яка належить світу природи, підпорядкована її законам. Наділена життєвими силами, людина є діяльною природною істотою. Ці сили існують у ній у вигляді задатків і здібностей, у вигляді потягів, прагнень, відчуттів, сприймань тощо.

Біологічна лінія розвитку людини представлена тілесною організацією, яка має такі ознаки: рівна постава, працьовиті руки, високорозвинутий мозок, особливі морфологічні ознаки.

З іншого боку – *людина як соціальна істота* детермінована соціальними чинниками, вона є продуктом суспільних відносин, і, водночас, їх творцем.

Соціальна лінія розвитку полягає в тому, що людина є носієм свідомості, яка становить собою суспільний продукт. Оволодіння у процесі діяльності власними біологічними можливостями, їх «олюднення», тобто розвиток у нормативному напрямі, розвиток психічних властивостей, процесів і станів, формування свідомості й самосвідомості, механізмів самосвідомості, механізмів саморегуляції відбуваються у суспільстві й завдяки суспільству.

Сучасні вчені (І. Бех, В. Жуковський, В. Онищенко) доводять, що людина є духовною істотою. Ми також дотримуємося цієї позиції.

У взаємодії біологічної, соціальної та духовної складових забезпечується *психологічний результат*: людина набуває низку особливостей, які характерні лише їй – здатність віддзеркалювати світ у поняттях, планувати й прогнозувати, створювати теоретичні моделі, здійснювати мисленеве моделювання, фантазувати й мріяти, оцінювати і трансформувати об'єкти, усвідомлювати саму себе і причини власних вчинків та дій, співвідносити бажання та обставини з умовами життя, діяти розумно і морально.

Всі ці аспекти (біологічний, соціальний і психодуховний) перебувають у взаємозв'язку й динамічному розвитку. Деякі вчені вважають, що жоден із них не є домінантним і визначальним. Проте є й інший підхід: значна кількість філософів, соціологів, психологів пріоритет у розвитку людини надають соціальному аспектові. Встановити істину студентові допоможуть праці Л. С. Виготського, С. Л. Рубінштейна, О. М. Леонтьєва, Г. С. Костюка, М. Мелора, Т. де Шардена, Е. Фромма та ін.

У психологічному словнику поняття «людина» охоплює істоту, яка втілює в собі вищий ступінь розвитку життя, є суб'єктом суспільно-історичної діяльності.

Поняття «особистість» вужче від поняття «людина». **Особистість** – це людина, яка живе і діє в конкретних суспільно-історичних умовах, посідає певне місце в суспільстві і характеризується свідомістю. В особистості людина абстрагована від природних якостей.

У ній немовби конструюються особливості суспільства, основні його риси. Тому зрозуміти поняття особистості можна лише розглядаючи її в конкретних суспільних умовах, в діяльності та стосунках з іншими людьми, аналізуючи її соціальний статус і місце в суспільних відносинах. Важливими психологічними характеристиками особистості є: **стійкість, змінність, цілісність, активність**.

Суттєва ознака особистості – її позиція (якість, яка на рівні поняття «людина» не є актуальною). Адже особистість завжди включена у різноманітні відносини, що існують у суспільстві: економічні, політичні, правові, моральні, релігійні і т. ін., стосовно яких у неї, своєю чергою, формуються власні думки, погляди і відношення загалом. Позиція – ієрархічна організована система відносин особистості до окремих аспектів її життєдіяльності, яка визначає сенс і зміст цієї життєдіяльності, характер і спрямованість активності. Слід мати на увазі, що особистості може бути властива як **прогресивна**, так і **регресивна** (реакційна) спрямованість.

Історичною можна вважати будь-яку особистість, яка залишила в історії значний слід безвідносно до його морально-гуманістичного змісту і наслідків: суспільно-прогресивних чи регресивних.

Великою або **визначною** прийнято вважати особистість, яка здійснила історично значущий вплив на **прогресивний** хід суспільного розвитку своїми діями,

що сприяли поступові людства до вищих ступенів гуманної цивілізації. **Всі особистості – індивіди, але не всі індивіди – особистості.**

Індивід – це поняття, яке визначає належність живої статі до людського роду. Головною характеристикою властивостей індивіда є їх переважна залежність від спадковості.

Вчені вважають, що поняття «індивід» (від лат. *individuum* – неподільне) має подвійне значення. **По-перше**, воно збігається з поняттям «людина» в аспекті визначення єдиної природної істоти, представника «людини розумної», яка стала результатом філогенетичного і онтогенетичного розвитку. **По-друге**, ним позначається окремий представник людської спільноти, як соціальна істота, що виходить за межі своєї біологічної природи, яка здатна використовувати знаряддя, знакову систему, а через них оволодівати власною поведінкою і психічним життям. Отже, це поняття є значно аморфнішим, воно ніби займає перехідне положення між «людиною» і «особистістю», менш точне у смисловому сенсі.

Це віддзеркалено і в тих показниках, які застосовують для характеристики індивіда: цілісність психофізіологічної організації, стійкість, активність. Однією із найхарактерніших рис особистості є її індивідуальність.

Індивідуальність – це особистість у своїй своєрідності. Людина, яка має риси, властиві лише їй. **Індивідуальність** – це неповторне поєднання психологічних особливостей людини, які утворюють своєрідність, відмінність її від інших людей. І. Мечніков у праці «Етюди оптимізму» писав: **що чим вище організована суспільна істота, то більшою мірою виражена в ній індивідуальність.**

Індивідуальність виявляється в характері, звичках, інтересах, сприйманні, пам'яті, оригінальності мислення і т. ін. Знання індивідуальних рис особистості має важливе значення в діяльності фахівця економічного профілю, оскільки воно допомагає без особливих психологічних напружень добре організовувати роботу, налагодити доброзичливі взаємини в колективі.

Окрім наведених вище, у психологічній літературі часто використовують і поняття «суб'єкт» (від лат. *Subjectum* – що підлягає. Це індивід (або навіть ціла соціальна група, утворена із декількох індивідів), що є носієм самостійної

активності у пізнанні та перетворенні навколишньої дійсності і самого себе. Історично суб'єктом може бути все людство в конкретний період свого існування.

Стосовно конкретної людини поняття «суб'єкт» використовують тоді, коли є потреба наголосити, що якраз вона сама становить головну детермінанту власної життєдіяльності.

2. Задатки та здібності людини.

Особистості властиві різноманітні задатки і здібності. Серед учених існують неоднозначні підходи щодо їх походження, сутності та змісту. Одні обґрунтовують позицію, згідно з якою задатки і здібності є вродженими. Інші – заперечують такий підхід і акцентують увагу на пріоритетності соціальних чинників у розвитку задатків та здібностей людини.

Сучасна вітчизняна психологія здебільшого дотримується думки про те, що *задатки* – це природжені можливості розвитку здібностей. Вони зумовлені будовою мозку, кори його великих півкуль та її функціональними властивостями. Ці відмінності зумовлені не лише спадковістю розвитку організму, а й утробним і позаутробним розвитком.

Природні задатки до розвитку здібностей у різних людей не є однаковими. Цим частково і зумовлений напрям розвитку здібностей, а також тим, чи вчасно виявлено здібності, задатки і чи є умови для їх реалізації. Між здібностями і задатками існує не простий, а багатозначний зв'язок. Задатки є багатозначними. Які саме здібності сформуються на ґрунті задатків, залежатиме не лише від генофонду, а й від умов життя, виховання та навчання.

На ґрунті одних і тих самих задатків можуть розвинутися різні здібності. Не всі вроджені задатки людини обов'язково перетворюються на здібності. Задатки, коли бракує відповідних умов для переростання їх у здібності, так і залишаються нерозвиненими. Від задатків не залежить зміст тих психічних властивостей, які містить кожна здібність. Ці властивості формуються у взаємодії індивіда із зовнішнім світом.

Раннє виявлення задатків – один із показників наявності природних даних, що сприяють розвиткові здібностей. Біографії визначних осіб свідчать, наприклад, про

раннє виявлення здібностей до музики, літератури, поезії. У Моцарта схильність до музики виявили у трирічному віці, Олександр Пушкін перший твір написав у дев'ять років, Михайло Лермонтов – у десять, Леся Українка – в тринадцять.

Іноді умови не сприяють раннім виявам здібностей. Утім, коли з'являються умови, здібності можуть виявитися і згодом. Російський письменник С. Аксаков опублікував свою першу книгу в 56 років, І. Крилов першу байку – в 40 років.

Поділяють задатки на два види. Задатки *першого* виду впливають на змістовий аспект здібностей, *другого* – лише полегшують чи ускладнюють їх розвиток. До *здатків другого виду* належать *типологічні* властивості нервової системи.

Роль задатків у формуванні здібностей ще цілком не з'ясована. Проте вже сучасний рівень знань про будову і функції мозку дав змогу відкинути деякі необґрунтовані припущення. Зокрема, не підтвердилася гіпотеза Ф. Галля про чітку локалізацію здібностей у різних ділянках мозку. Не витримали перевірок практикою і припущення про залежність задатків від розмірів мозку, його маси чи кількості звивин у ньому. До прикладу, за середньої маси мозку дорослої людини 1 400 грамів, мозок російського письменника Івана Тургенєва мав масу 2012, англійського поета Джорджа-Гордона Байрона – 1 800, французького письменника Анатолія Франса – 1017 грамів. А найважчий мозок виявили в однієї розумово відсталої людини.

Найпродуктивнішими сьогодні є гіпотези, які пов'язують задатки з диференціальними особливостями нервових процесів (силою, врівноваженістю, рухливістю) та з парціальними (частковими) особливостями нервової системи, тобто зі своєрідністю типологічних властивостей, які виявляються в *одних* індивідів у зоровій, *других* – у слуховій, *третьох* – у руховій сферах. Тому логічно припустити, що задатки як специфічні морфологічні та функціональні структури підпорядковані загальним біологічним законам і успадковуються. Однак це зовсім не означає, що успадковуються здібності.

Вперше поняття «здібності» увів в науку Платон. Він вважав, що людина народжується з уже готовими здібностями і в подальшому змінити їх не здатна. На думку Платона, одні народжуються зі здібностями до управління, а інші – зі

здібностями до ремісництва чи рільництва і можуть працювати лише за відповідною професією. Проте у подальшому Платон змінив свої погляди і стверджував, що людей залежно від їх здібностей треба розподілити за трьома основними розрядами. Якщо в душі новонародженого знайдена «мідь» чи «залізо», то в якому б розряді він не народився, його потрібно без будь-якого жалю віддати до хліборобів і ремісників, бо він уже ніколи не зможе піднятися до вищого рівня.

Якщо ж у сім'ї ремісників чи хліборобів народиться дитина з домішками в душі «золота» чи «срібла», то новонародженого слід зарахувати до вищих класів. Його здібності мають реалізуватися на благо всієї держави.

Проблему здібностей досліджував іспанський лікар Хуан Дуарте. Його концепцію можна описати так: *обдарованість є вродженим явищем*. На думку Дуарте, людина здатна оволодіти лише одним видом діяльності, її здібності обмежені.

А. Я. Коменський у своїй знаменитій «Дидактиці» відстоював принципову можливість розвитку здібностей у кожної дитини. К. Гельвецій у праці «Про людину, її розумові здібності і виховання» яскраво і послідовно виклав ідею про розумову рівність людей й абсолютну можливість виховання. Д. Дідро, заперечуючи цю думку, акцентував увагу на тому, що виховання не є всесильним, а люди народжуються з різними задатками. Тому не так велику роль відіграють задатки, як особисте прагнення людей до самовдосконалення.

Французький психолог А. Біне вважав наявність і ступінь розвитку здібностей основою виховання та навчання і запропонував увести систему тестових випробувань дітей у широку педагогічну практику.

Значний внесок у вивчення проблеми здібностей зробив В. Белінський, який хворобливо ставився до її розв'язування. Напевно, тут значну роль відіграло те, що його у 1828 року відраховано з університету з таким формулюванням: «Через слабе здоров'я і через відсутність здібностей до навчання». В. Белінський вважав, що визначальну роль відіграє середовище.

Впливає на цей процес і виховання, але кардинально змінити людину воно не здатне.

Сучасні вчені вважають, що здібності – це своєрідні властивості людини, її інтелекту, що виявляються в навчальній, трудовій, особливо науковій та іншій діяльності і є важливою умовою її успіху.

Здібності людини ґрунтуються на наявних у неї знаннях, вміннях та навичках, на тій системі тимчасових нервових зв'язків, що формуються й розвиваються, коли людина набуває нові знання, уміння і навички.

Проте це не означає, що здібності людини – це лише її вміння, знання і навички. Якби це було так, то за відповіддю біля дошки або за вдало виконаною роботою ми б робили остаточний висновок про здібності людини. На жаль, і досі вчителі, викладачі часто-густо поділяють учнів, студентів на здібних і нездібних, називаючи здібних краще підготовлених, а також тих, хто швидше уловлює пояснення викладача – сангвініків і холериків. Особливо часто це відбувається у початковій школі. Забувають педагоги, що здібності – це не лише те, чим володіє молода людина в цей час, а й те, що свідчить про можливість набуття знань, умінь і навичок у подальшому. А насправді, як свідчать дані спеціальних психологічних досліджень, окремі люди, які спочатку не можуть виконувати якусь роботу, після спеціального навчання починають опановувати певні вміння та навички і навіть досягати високого рівня майстерності.

Отже, здібності не тотожні знанням, вмінням та навичкам. ***Здібності*** – це такі психологічні особливості людини, від яких залежить опанування знань, умінь та навичок, але які, проте, не є знаннями, уміннями або навичками.

Вчені довели, що на формування здібностей впливають чотири чинники: ***здатки, виховання, середовище і особисте прагнення до самоудосконалення***. До основних педагогічних здібностей М. І. Станкін відносить: ***експресивні, дидактичні, науково-педагогічні, авторитарні, комунікативні, особистісні, організаційні, конструктивні, мажорні, гностичні, психомоторні і здібності до розподілу й концентрації уваги***.

Структура синтетичної сукупності психічних якостей, що постають як здібності, визначається конкретною діяльністю і є несхожою для різних видів діяльності. Стверджувати, що окрему якість можна розглядати як «еквівалент» здібностей, неправомірно.

Вивчаючи конкретно-психологічну характеристику різних здібностей, можна виокремити в них більш **загальні здібності** (здатність виконувати не лише певний вид діяльності, а й окремі її різновиди) та **спеціальні** (здатність виконувати конкретну, спеціальну діяльність); ці якості не слід протиставляти.

Загальними називаються здібності, які певною мірою виявляються в усіх різновидах діяльності тощо. Люди, що мають загальні здібності, легко переходять від одного різновиду діяльності до іншого, використовуючи наявні засоби для їх виконання. Класичним прикладом тут може бути Леонардо да Вінчі, який був не лише геніальним художником, скульптором, архітектором, а й інженером, конструктором, науковцем. У студентів загальні здібності виявляються в успішному опануванні різних навчальних дисциплін. До загальних властивостей особистості, які в умовах діяльності постають як здібності, належать індивідуально-психологічні якості, що характеризують приналежність (за І. П. Павловим) людини до одного з трьох типів: *«художнього»*, *«мисленнєвого»* та *«середнього»*. Ця класифікація ґрунтується на відносному переважанні функціонування першої або другої сигнальних систем. Відносне переважання першої сигнальної системи в психічній діяльності людини характеризує *«художній»* тип, другої – *«мисленнєвий»*. Рівновага обох систем дає *«середній»* тип.

Спеціальні здібності виявляються в спеціальних різновидах діяльності. Наявність деяких властивостей є підґрунтям спеціальних здібностей. Як зауважує В. В. Рибалка, опрацювання ідеальної моделі особистості конкретного профілю – складне завдання. Його вирішення вимагає вивчення відповідних наукових даних, виділення у спеціальній літературі професійно важливих для цього профілю або професії якостей, спеціальних здібностей тощо. Тому вчений дослідив не лише загальнопсихологічну структуру (матрицю) якостей, функцій, процесів особистості, але й на концептуальному рівні запропонував три ідеальні моделі особистості, які належать до природничо-наукового, гуманітарного та управлінського профілю. Вони включають до свого складу систематизовані переліки професійно важливих якостей, здібностей особистості вченого (145 якостей), гуманітарія (162 якості), менеджера (250 якостей).

Індивідуальні особливості в здібностях виявляються у тому, до чого особливо здібна людина і як реалізуються в неї здібності.

3. Обдарованість, талант, геніальність.

Сьогодні обдарованість тлумачать як складне і багатозначне поняття. Так, одні обдарованість розглядають як загальні здібності, що зумовлюють широкі можливості людини для різних видів діяльності, інші – сукупність задатків, що є своєрідними природними передумовами здібностей. Іноді цим терміном позначають індивідуальну характеристику пізнавальних можливостей і здібностей до учіння. Найчастіше цей термін використовують при характеристиці дітей.

Обдарованість – це високий рівень розвитку загальних і спеціальних здібностей, що є передумовою творчих досягнень.

Існує кілька типів індивідуальної обдарованості: **раціонально-мислиннєвий** – необхідний ученим, політикам, економістам; **образно-художній** – дизайнерам, конструкторам, художникам, письменникам; **раціонально-образний** – історикам, філософам, учителям; **емоційно-почуттєвий** – режисерам, літераторам тощо.

Обдаровані діти – це діти, які рано виявляють здібності та у своєму розвитку, набагато випереджають своїх ровесників. Наприклад, композитор Микола Римський-Корсаков уже з дворічного віку добре грав на клавесині, а в чотири почав писати музику. Рано виявився малярський і поетичний хист у Т. Шевченка. Уже в ранньому віці обдарованим дітям властива підвищена пізнавальна активність, яка забезпечує мимовільне пізнання навколишнього світу. Вони є справжніми маленькими трудівниками, які одержують задоволення від праці. Проте ця категорія дітей неоднорідна. Серед них є малюки з прискореним розумовим розвитком, з ранньою розумовою спеціалізацією та з деякими ознаками непересічних здібностей.

Обдаровані діти з **прискореним розумовим розвитком (вундеркінди)** часто вже в два-три роки виявляють велику розумову активність. Вони рано навчаються читати і рахувати, ерудованіші за однолітків, у школі швидше засвоюють матеріал, а тому закінчують її раніше, ніж ровесники. Обдаровані діти з ранньою розумовою спеціалізацією мають підвищений інтерес до певної галузі знань. Здебільшого помітний він у підлітковому віці.

Обдаровані діти з *деякими ознаками непересічних здібностей* не виділяються серед ровесників високими успіхами у навчанні. Проте у них дуже добре розвинуті деякі пізнавальні процеси (пам'ять, уява, спостережливість), що є потенційними ознаками обдарованості і які згодом можуть розвинутися у спеціальні здібності.

Вивчення обдарованих дітей дало змогу встановити суттєві ознаки, які утворюють структуру розумової обдарованості.

До них належать:

- велика уважність і зібраність, постійна готовність до напруженої праці;
- переростання готовності до праці в нахил, любов до праці, потреби;
- швидкість розумових процесів, підвищення здатності до аналізу і узагальнення, висока продуктивність розумової праці.

Специфіка обдарованості кожної дитини полягає в спрямованості інтересів, потреб.

Подальший розвиток здібностей такої дитини відбувається в конкретній діяльності.

Талант. Індивідуальні здібності в одній або кількох галузях діяльності називають талантом, а таких людей – *талановитими*.

Жодна окремо взята здібність не може бути талантом, навіть якщо вона яскраво виражена і має високий рівень розвитку.

Як здібності, талант є лише можливістю для набуття високої майстерності і великих успіхів у творчості, а творчі досягнення залежать від суспільно-історичних умов життя людей. Щоб досягти високої майстерності треба багато працювати. Талант виявляється лише в наполегливій праці. Люди, які досягли високого рівня майстерності і всесвітнього визнання, були титанами праці. Так, англійський природодослідник Чарлз Дарвін понад 30 років збирав наукові матеріали для книги «Походження видів». Американський учений Томсон Едісон, працюючи над створенням електричної лампочки, провів 9 999 дослідів лише над обвугленням нитки розжарювання. Французький письменник Оноре де Бальзак по 12 і більше разів переписував свої твори. Систематично і напружено працювали Іван Франко, Іван Огієнко, Михайло Грушевський, Борис Грінченко, Максим Рильський та ін.

Саме в праці відбуваються процеси творчого **натхнення**. Талановитий художник Ілля Рєпін стверджував, що **натхнення** – це нагорода за каторжну працю. Композитор Петро Чайковський зазначив, що **натхнення** – це такий гість, який не любить відвідувати лінивих.

Пробудження таланту залежить не лише від наполегливої і систематичної праці індивіда.

Воно зумовлено потребами суспільства. Те, які саме здібності матимуть найсприятливіші умови для свого повноцінного розвитку, залежить і від потреб епох та особливостей конкретних завдань, які стоять перед спільнотою.

Геніальність – це найвищий ступінь розвитку здібностей, що виявляються у творчій діяльності, результати якої мають історичне значення.

Геніальні люди відрізняються від талановитих величчю і суспільною значущістю проблем, які вони розв'язують. **Геній** – це рідкісне явище. У сучасній літературі трапляються різні підходи щодо визначення не лише критеріїв геніїв, але й їх кількості у світі. Наприклад, У. Баурман у книзі «Дослідження генія» подає список геніїв усіх часів і народів, який становить 1 000 осіб. Інший дослідник феномену геніальності Дж. Айзенштадт обрав для вивчення 699 осіб. Своєю діяльністю геній сприяє прогресивному розвитку всього суспільства. Таку роль в історії вітчизняної й зарубіжної науки і культури відіграла діяльність І. Ньютона, М. Ломоносова, О. Пушкіна, Т. Шевченка, А. Ейнштейна, Д. Менделєєва, І. Павлова, Л. Українки, В. Вернадського та ін. Геніям властива надзвичайно творча активність, бережливе ставлення до культурних надбань минулого і водночас, рішуче подолання застарілих поглядів і традицій. Вони усвідомлюють швидше за інших людей найактуальніші проблеми свого часу і силою свого розуму знаходять нові шляхи їх розв'язання. Генії і є титанами праці. Т. Едісон стверджував, що **геній** – це один відсоток таланту і дев'яносто дев'ять відсотків праці. Подібну думку висловлювали Л. Толстой, В. Маяковський та ін. Зокрема Л. Толстой писав: «Примушуй постійно розум свій працювати з усією йому можливою силою».

Отже, **здібності** – це внутрішні умови розвитку людини, які формуються на основі задатків під впливом зовнішніх умов у процесі взаємодії людини з навколишнім середовищем. Як індивідуально-психологічні особливості вони не

можуть бути протиставлені іншим властивостям особистості – якостям розуму, особливостям пам'яті, емоційним властивостям тощо.

4. Психологія темпераменту та характеру.

Ще здавна дослідили, що поведінка людини багато в чому залежить не лише від зовнішніх чинників, а й внутрішніх, тобто від внутрішньої будови тіла.

Нервові процеси в людині, як дослідив І. П. Павлов, залежать від трьох основних типологічних ознак – *сили, зрівноваженості та рухливості нервових процесів*. На підставі уявлень про силу нервових процесів І. П. Павлов визначив три сильні та один слабкий *тип нервової системи*:

- 1-й тип – сильний, врівноважений, рухливий;
- 2-й тип – сильний, неврівноважений;
- 3-й тип – сильний, врівноважений, інтерентний;
- 4-й тип – слабкий.

Основним чотирьом типам нервової системи відповідають чотири типи темпераментів. Поняття «*темперамент*» віддзеркалює індивідуально-типологічну характеристику людини і вищих тварин, що виявляється у силі, напруженості, швидкості та зрівноваженості перебігу їхніх психічних процесів.

Першому сильному типові відповідає сангвінічний темперамент. *Сангвінік* – це цілеспрямована людина, яка характеризується самовладанням, постійним потягом до руху у майбутнє, не відкладає справи на потім, «поспішає жити» й завжди готова долати труднощі.

У своїй діяльності сангвінік здатний швидко переключатися з одного виду діяльності на інший, не драматизує ситуацію; працює продуктивно, оптимістично.

Другому сильному типові відповідає холеричний темперамент. *Холерик* – це неврівноважена, нестримана людина; вона працює натхненно тоді, коли не має особливих перешкод.

Іноді навіть дрібниця може роздратувати її, вивести з урівноваженого стану або «заклинити». Тому часто-густо у холериків поєднуються: недостатність самовладання і велика життєва енергія; запальність і нестача сил у розв'язанні тієї чи іншої проблеми.

Третьому сильному типові відповідає флегматичний темперамент. **Флегматик** – це людина з сильною, але інертною нервовою системою, вона не поспішає жити, часу у неї достатньо та й живе більше минулим, аніж майбутнім. Характеризується повільними рухами, впертістю, слабкою чутливістю і емоційністю.

Четвертому (слабкому) типові відповідає меланхолічний темперамент. **Меланхолік** – людина з високою чутливістю, емоційною ранимістю, навіть сльозливістю, вона може підпорядковуватись чужій волі, оскільки невпевнена в собі. Тяжко переживає екстремальні ситуації, впадає в паніку і намагається ізолюватися від зовнішнього світу. Для меланхоліка сутнісним є не минулий або майбутній час, а лише реальний (теперішній) час, в якому він живе.

Досліджуючи проблему оптимізації умов діяльності (зокрема навчальної), В. А. Козаков дійшов висновку, згідно з яким бажано: 1. Перед **сангвініком** щоразу ставити нові і якщо є змога, цікаві завдання, які вимагали б від нього зосередженості і напруження; треба постійно залучати його до активної діяльності, систематично скеровувати його зусилля. 2. Контролювати діяльність **холерика** якомога частіше; з ним неприпустимо поводитися різко і нестримно, оскільки це може з його боку викликати негативну реакцію; водночас будь-який його негативний вчинок має бути вимогливо і справедливо засуджений; щодо холерика негативну оцінку слід застосовувати в дуже енергійній формі та настільки часто, наскільки це потрібно для поліпшення роботи й навчання. 3. **Флегматика** треба залучати до активної діяльності і зацікавити; він потребує систематичної уваги, його неприпустимо переключати з одного завдання на інше. 4. Щодо **меланхоліка** неприпустимі не лише різкість, грубість, а й підвищений тон, іронія; про його вчинок, провину краще поговорити наодинці; для меланхоліка вкрай необхідним є прояв особливої уваги, вчасне оцінювання успіхів, рішучість та воля; негативну оцінку слід використовувати з великим застереженням, пом'якшуючи її негативні дії.

Слід пам'ятати про те, що **в нормальних умовах темперамент** має прояв лише в особливостях індивідуального стилю і не визначає результативність діяльності. В **екстремальних ситуаціях** вплив темпераменту на ефективність діяльності суттєво підсилюється, оскільки попередньо засвоєні норми поведінки

стають неефективними і необхідні додаткова енергетична або динамічна мобілізація організму, щоб впоратися з несподіваними чи дуже сильними впливами – подразниками. Типовим прикладом екстремальної ситуації може бути необхідність відповідей, зокрема на екзаменах, співбесідах тощо.

За цих умов корисно враховувати таке: • зайва поспішність *сангвініка* або невинуватена поривчастість *холерика* можуть призводити до недостатньо обміркованих відповідей; • *флегматик* реагує на запитання загальмовано і може скластися враження, що він не знає відповіді; щоб не вивести його з рівноваги, треба мати терпіння; • *меланхолік* – найчутливіший і найвразливіший тип, з ним слід поводитися дуже м'яко і доброзичливо.

У практичній діяльності щодо носіїв різних типів темпераменту учені-психологи радять користуватися такими формулами: 1. **«Довіряй, але перевіряй», тому що сангвінік має:** плюси – життєрадісність, захопленість, чуйність, товариськість; мінуси – схильність до зарозумілості, розпорошеність, легковажність, поверховість, надтовариськість, ненадійність; схильність до обіцянок, щоб не скривдити іншого, але не завжди виконує їх, що вимагає контролю. 2. **«Ні хвилини спокою», тому що холерик має:** плюси – енергійність, захопленість, рухливість, цілеспрямованість; мінуси – запальність, агресивність, нестриманість, нетерплячість, конфліктність. 3. **«Не підганяй», тому що для флегматика характерні:** плюси – стійкість, постійність, активність, терплячість, самовладдя, надійність; мінуси – загальмованість, байдужість, «товстошкірість», сухість, неможливість працювати в режимі дефіциту часу, в індивідуальному темпі є свідченням того, що його не треба підганяти, він сам розраховує свій час і виконує роботу. 4. **«Не нашкодь», тому що у меланхоліка:** плюси – висока чутливість, м'якість, людяність, доброзичливість, здатність до співчуття; мінуси – низька працездатність, підозрілість, вразливість, замкненість, сором'язливість; на нього не можна кричати, надто тиснути, давати різкі та суворі вказівки, оскільки він надто чутливий до інтонації і дуже вразливий.

За цими формулами, формально, без врахувань специфіки кожної індивідуальності при організації робочих пар можна виходити з того, що

ефективніша робота в парах: холерик – сангвінік; сангвінік – меланхолік; меланхолік – флегматик.

Психологія характеру. З'ясування психологічної сутності характеру є важливим з огляду на прагнення, вибір людини. Реалізуючи свої задатки, здібності, особистість діє з конкретною метою, робить певні вчинки, які залежать не так від темпераменту, як від свого характеру.

Характер – це ступінь постійних індивідуально-психологічних властивостей людини, які виявляються в її діяльності та суспільній поведінці, ставленні до колективу, інших людей, праці, навколишньої діяльності та до самої себе. У ньому виявляється все те, що є найважливішим в людині. Наслідки його впливу значно перевищують вплив особливостей темпераменту й навіть інтелектуальні здібності особи. Адже часто-густо, як зазначав Г. Ващенко, є люди, які щедро наділені талантом, інтелектом, схильні до сприймання нових ідей, проте нерішучі в своїх прагненнях та ідеях, непослідовні в ухваленні рішень, отже, без належної сили волі.

Слово **характер** грецького походження, дослівно перекладається як риса, ознака, відбиток. Етимологічно походить від дієслова charassien – різьбити, мітити, через іменникову форму charaks (різець, різьблення, риси обличчя). Учень Арістотеля Теофраст запровадив термін характер для визначення властивостей людини. У «Характеристиках» він описав з погляду мораліста 31 тип людських характерів – людей хвалькуватих, балакучих, нещирих, нудних, улесливих тощо.

Структура характеру. Характер людини виявляється у відносинах з іншими людьми, діяльності, вчинках, поведінці. **Характер** – це цілісне утворення особистості. Водночас І. П. Павлов обстоював виокремлення його структурних компонентів. Цієї думки дотримувався й Б. Теплов, який запропонував виділяти в структурі характеру чотири симптомо-комплекси, які виражають ставлення особистості: • **до суспільства, колективу, окремих людей:** товариські, колективізм, ввічливість, чуйність, грубість, жорстокість, брехливість і т. ін.; • **до себе:** самокритичність, самоповага, вимогливість, суворість, зарозумілість та ін.; • **до праці:** працездатність, працьовитість, старанність, сумлінність, упертість, лінощі, безвідповідальність і т. ін.; • **до речей:** акуратність, бережливість, неохайність, недбайливість та ін.

Структура характеру визначається не лише взаємозв'язком окремих властивостей, а й властивостями характеру загалом. Таких структурних властивостей характеру виділяють чотири: 1) **ступінь їх глибини**. Глибинними є ті властивості, які зумовлюються найважливішими, головними ставленнями і тому пов'язані з широкою системою інших властивостей; 2) **активність**. Визначається ступенем протидії зовнішнім обставинам. Одні люди при зустрічі з несприятливими обставинами посилюють свою активність, долають труднощі і досягають мети, інші – пасивні. Тому розрізняють людей із сильним і слабким характерами; 3) **рівень стійкості** (мінливість). Перша – третя властивості характеру є необхідними умовами пристосувальної діяльності; 4) **пластичність**. Щоб дії і вчинки людини були доцільними, потрібно зі зміною середовища відповідно змінювати й індивідуально-своєрідні способи дії. Усі властивості є необхідною умовою навчання і виховання.

Психологічні типи акцентованих характерів.

Характерологічні риси людини здатні змінюватися не лише якісно, а й кількісно. Та чи інша риса у різних людей розвинута неоднаково. Коли кількісний вимір риси характеру наближається до граничних величин і досягає межі норми, виникає акцентуація характеру.

Отже, **акцентуація характеру** – це граничний варіант норми, наслідок посилення окремих його рис.

Єдиної класифікації типів акцентуацій досі не існує. Іноді за різною термінологією виявляються однакові описи акцентуєваних рис, що дає змогу виокремити найважливіші типи акцентуацій.

Екстравертний тип. Йому властиві постійна спрямованість (відкритість) на діяльність і спілкування, підвищена балакучість, хвалькуватість, непостійність у захопленнях та інтересах, висока емоційна збудливість, яка виникає внаслідок зовнішніх впливів, конформність у поведінці.

Інтравертний тип зосереджений на своєму внутрішньому світі. Зовнішній світ для його представників має другорядне значення. Вони замкнуті, повільно і важко адаптуються до нових обставин, дуже стривожені, невпевнені в собі, малокомунікабельні.

Некерованийий тип. Представники цього типу надто імпульсивні в діях і вчинках. У спілкуванні категоричні, домагаються, щоб за ними було останнє слово, тому часто провокують конфліктні ситуації.

Неврасенічний тип. Найчастіше трапляється серед дітей підліткового віку. Їм властива підвищена дратівливість і легка втомлюваність, висока недовірливість і погане самопочуття. Вони емоційно нестійкі, схильні до ефективних реакцій.

Сенситивний тип. Також здебільшого спостерігається серед підлітків. Таким дітям властиві підвищена сором'язливість, лякливість, емоційна нестійкість, невпевненість, висока самокритичність.

Демонстративний тип. Індивідам цього типу властиве прагнення будь-що виділитися серед інших, викликати захоплення чи співчуття, бути в центрі уваги.

Нестійкий тип. Представникам цього типу характерні слабо розвинуті вольові якості, а тому вони часто потрапляють під вплив інших.

Останнім часом набуває дедалі більшої популярності типологія, яку запропонував швейцарський психолог К.-Г. Юнг у праці «Психологічні типи». Її основи заклали ще А. Біне, В. Джеймс і австрійський юрист Ганс Гросс. Юнг виокремив два основних психологічні типи. **Перший, екстравертний тип**, характеризується своєю спрямованістю на об'єкт, а **другий, інтровертний**, – на суб'єкт, на внутрішній світ. Кожен із них, залежно від домінування певної пізнавальної функції, поділяють на мисленнєвий, емоційний, сенсорний та інтуїтивний.

В **екстравертів мисленнєвого типу** сукупність життєвих проявів залежить від їх інтелектуальних висновків, але будь-яке судження вони організовують за зовнішніми критеріями (освіта, традиції). Мислителі-екстраверти часто стають державними діячами, адвокатами, вченими тощо.

В **екстравертів емоційного типу** почуття узгоджуються із загальноприйнятими критеріями, переживаннями під впливом традиційних цінностей. Людина такого типу завжди оцінюватиме щось не за власними критеріями, а тому «так, як вважають інші».

Екстравертів сенсорного типу завжди приваблюють об'єкти, які викликають сильні відчуття. Вони спрямовані на конкретне насолодження реальним життям. Серед них можна зустріти бізнесменів, атлетів.

Екстравертам інтуїтивного типу властиво сприймати в зовнішньому світі те, що відбувається «за кулісами подій». У них недостатньо здібностей для міркування, і вони рідко самі доводять справу до кінця.

Інтровертний мисленнєвий тип схильний до теоретизування. Однак його розумова діяльність мало залежить від загальноприйнятих ідей і традицій, вона має власні критерії. Впертий, неподатливий до зовнішніх впливів, але дуже довірливий і часто безпорадний в особистих проблемах.

Інтровертний емоційний тип керується всюди своїми переживаннями, не враховуючи наявних фактів. За будь-яких умов намагається бути малопомітним. Люди такого типу ухиляються від різних розваг, шумних компаній, вечірок, зборів, завжди мовчазні і малодоступні.

Інтровертний сенсорний тип свої дії та вчинки вибудовує залежно від того, що бачить і чує, а не від логічних міркувань. У людей такого типу виникають глибокі внутрішні враження, але зовнішня реакція на них є запізнілою.

Інтровертний інтуїтивний тип має інтуїтивну здатність проникати у майбутнє, але його інтуїція звернена на суб'єктивний психічний світ. Часто перебуває у сфері безплідних фантазій.

Отже, на відміну від вродженого темпераменту, характер є життєвим утвердженням, результатом виховання й самовиховання.

Останнім часом набуває популярності класифікація характеру, яку запропонував психолог В. Жикаринцев. Учений розрізняє такі типи характеру: **шизоїдний; оральний; мазохістський; психопатичний; твердий; фалічний; істеричний**. Ці назви характеру аналізуються залежно від періоду їх формування. Тому важливі характеристики тут набувають будова тіла, енергія, вище «Я» та ін.

Студент має змогу є можливість самостійно здійснити порівняльний аналіз класичного й новітнього підходів щодо класифікації типів характеру. Це уможливорює визначення основних параметрів характеру, зокрема: його сили,

оригінальності, цілісності, твердості та окреслити основні шляхи, форми і методи його виховання.

На основі викладеного можна зробити висновок про те, що пізнання психічних індивідуальних особливостей особистості має важливе значення для її виховання. Передусім воно розкриває природу індивідуальних відмінностей між людьми (задатки, здібності, обдарованість, талант, геніальність), дає змогу знайти ефективні способи розвитку здібностей та обдарувань особистості. Це дозволяє не лише виявити спрямованість особистості до окремого виду діяльності, а й визначити найважливіші чинники, що впливають на рівень реалізації основних компонентів ядра обдарованості, сформулювати шкалу гуманістичних цінностей індивіда. Важливим є і те, що у процесі пізнання психічних індивідуальних особливостей особистості можна виробити стратегію навчання обдарованих дітей. До того ж, навчання і виховання обдарованих дітей за спеціальними програмами дає змогу послідовно враховувати тип їхнього адаптування у соціальному просторі.

Лекція №4. Вчинкова активність особистості та її види

План:

- 1. Вчинок як осередок психічного.**
- 2. Вчинковий смисл психічних феноменів.**
- 3 Вчинок як рушійна сила розвитку психічних процесів, станів та властивостей особистості.**

1. Вчинок як осередок психічного

Життєдіяльність сучасної людини вимагає від неї вчинків, які б стверджували ідею добра, справедливості, гуманності, любові. Вчинок є тим первинним елементом, із якого вибудовується вся реальна моральність особистості. З морально-психологічного боку вчинок є повноцінним як результат глибинного особистісного, внутрішньо-продуктивного імперативу, оскільки віддзеркалює вільний вияв волі особистості.

Філософське осмислення вчинку знаходимо у працях Платона, Арістотеля, А. Блаженного, Т. Аквінського, Г. Лейбніца, Д. Дідро, І. Канта, Г. Гегеля, К. Маркса, М. Бахтіна та ін. Т. Гоббс і Г. Лейбніц вважали, що вчинки є виявом звички.

І. Кант обґрунтував суб'єктивний, а Г. Гегель – об'єктивний характер вчинку. Д. Дідро і К. Маркс проблему вчинку розглядали з матеріалістичних позицій. Вони доводили, що на вияв вчинку впливають не так фізіологічні, як морально-психологічні, соціальні процеси.

Сучасна психологія визначає вчинок як основну одиницю соціальної поведінки, як свідому дію, що оцінюється як акт морального самовизначення людини, в якому вона стверджує себе як особистість стосовно ставлення до іншої людини, до себе, групи, суспільства, до природи загалом.

В історії етичної і психологічної думки проблема вчинку розглядалася, як правило, у напрямі співвідношення *мотиву і вчинку*. Оскільки вчинок становить собою поєднання різноманітних об'єктивних і суб'єктивних аспектів (дій, засобів, умов і думок, намірів, почуттів, волі, результатів і т. ін.), то з'явилась можливість існування різноманітних концептуальних тлумачень вчинку. В одному випадку акцент робили на *дії*, в іншому – на *мотивах*. В одному випадку мотиви виступали, як елемент вчинку, в іншому – сам вчинок розглядався як доповнення мотиву. Проте доцільніше не протиставляти цінність мотиву і результату дії вчинку, а вбачати характер їх діалектичної взаємодії, єдності. Саме в гармонії морально-піднесеного мотиву і позитивного результату полягає висока цінність вчинку.

З погляду науки психології вчинок слід розглядати як *процес*. У цьому аспекті вчинок – це «*буття-подія*», що скеровується і переживається суб'єктом, як автором її і практиком, який несе відповідальність за її наслідки. *Вчинок* – це завжди спочатку вчинок думкою.

У цьому сенсі Д. Дідро зазначав, що навіть дикій людині вже було відоме поняття вчинку, яке відображало справедливість і несправедливість.

Так, Г. С. Сковорода стверджує: сутністю і змістом духовного буття людини є моральний вчинок. Американський вчений-психолог Е. Фромм стверджує, що вчинки людини визначають сенс її буття, самореалізації. Вчинок виражає *позицію* людини, її *спрямованість, намір*.

Намір творити добро робить людину щасливою і піднесеною. І навпаки, будь-який аморальний вчинок приносить їй нещастя, пропорційне її лихому наміру. Лихій людині ні в реальності, ні в уяві є недоступним щастя бути людиною, яку

люблять інші і розділяють її задоволення; це означає, що найкраще джерело наших радощів для неї є закритим.

Отже, вчинок є внутрішнім явищем, наміром і **моральною потребою** чинити так, а не інакше. Сократ виголошує: моя смерть скаже про мене більше, ніж моє життя. Дж. Бруно непримиренно заявляє суддям: «Ви з більшим острахом підписуєте мені вирок, ніж я його сприймаю». У цьому контексті яскраво виявляється **ставлення** особистості до чогось (когось) – у вигляді жестів, поглядів, тону мови, смислового підтексту. Це ставлення завжди супроводжується симпатією або антипатією, прихильністю або неприхильністю. Симпатія-антипатія – це переживання задоволення та незадоволення від контактів з іншими людьми.

Симпатія характеризує стійке позитивне емоційне ставлення людини до інших людей і виявляється в доброзичливості, прихильності, увазі, допомозі й т. ін. Вона стимулює вияв морального вчинку особистості. Симпатія здатна перерости в атракцію. **Атракція** – це і процес формування привабливості якоїсь людини до іншої, і продукт цього процесу, тобто якість стосунків індивідів. Атракцію можна розглядати як особливий вид соціальної установки на іншу людину, у якій переважає емоційний компонент, коли цей «інший» оцінюється переважно в категоріях, властивих афективним оцінкам.

Антипатія виявляє негативне ставлення одного суб'єкта взаємодії до іншого. Тут можуть відігравати негативну роль як біологічні (неприємний вираз обличчя, риси характеру), так і соціальні чинники (інтереси, ідентифікація тощо).

Важливим елементом вчинку є результат. Результат вчинку означає, що відбулася певна дія, яка спрямовувалася на досягнення мети. Результат є функцією умов процесу або функція самої діяльності і застосованих в ній засобів реалізації мети.

Аналізуючи варіанти вияву вчинку, В. А. Козаков доводить, що лише перший стан-позиція пов'язаний зі свідомістю. Набір і ставлення – це вже функція підсвідомого, оскільки здебільшого вони пов'язані із моделлю світу особистості – «Я-образ» та «Я-концепція». А дії-бездії можуть бути результатом рішення як свідомих, так і підсвідомих елементів структури особистості.

Ще більше, зазначає вчений, підсилює сумнів щодо «свідомості» вчинку аналіз функціональних етапів його перебігу: - попереднє усвідомлення мети; - боротьба мотивів; - вибір засобів досягнення мети; - прийняття рішення щодо засобів; - виконання рішення; - оцінювання якості виконання дій; - фіксація в індивідуальному досвіді результату і способів здійснення вчинку.

Зазначимо, що: для того, щоб вчинок відбувся, мають взаємодіяти: *внутрішнє і зовнішнє; тілесне і духовне; біологічне і соціальне; свідоме, підсвідоме, несвідоме; творення і репродуктивність; свобода і необхідність*.

Отже, *вчинок* — це свідома, підсвідома і несвідома дія, акт морально-психологічного визначення людини, в якому вона стверджується як особистість у своєму ставленні до іншої людини, самої себе, групи, колективу, суспільства і природи загалом.

2. Вчинковий смисл психічних феноменів

Деякі вчені поняття вчинку визначають через явище ситуації. *Ситуація* — (франц. Situation — положення, обстановка) — це система зовнішніх стосовно суб'єкта умов, які спонукають і опосередковують його активність. До елементів ситуації може належати і стан самого суб'єкта в попередній момент часу, якщо він зумовлює його подальшу поведінку.

Часто люди спекулюють на ситуації, особливо тоді, коли намагаються уникнути морального вчинку і чинять аморально. Виправданням для них є сентенції типу: «тоді був такий час і я змушений був діяти саме так», «я нічого іншого не міг вдіяти в тій ситуації» тощо. Отже, впроваджуючи свої дії чи бездії, тим самим людина засвідчує, що вона нездатна вийти за межі ситуації, практично вона є її рабом, що негідне людської сутності, людського призначення. Адже існує не лише людина в часі, а й час в людині. І лише та людина здатна піднятися до вершин людської гідності, яка долає ситуативні перешкоди і у найскладніших умовах, іноді ціною життя, зберігає прямостояння, свободу Духа. Як справедливо зазначав Ф. Шеллінг, вчинки людини залежать від її внутрішньої свободи.

Водночас зауважимо, що вчинки, які роблять людину аморальною, картають її душу. Будь-який аморальний вчинок докоряє сумління, совість і рано чи пізно людина таки усвідомлює свою недосконалість.

Вчені-психологи виокремлюють такі **форми вияву вчинків**: 1. Подолання залежності від ситуації. 2. Псевдовчинки: а) за наслідуванням, зокрема з метою отримання таких же оцінок, яких заслуговує зразок; б) вчинки-демонстрації своїх переваг над іншими або вчинки протистояння масі, юрбі (підлітки, кар'єристи); в) альтруїстичні вчинки (тільки для інших); г) егоцентричні вчинки (тільки для себе). 3. Мотиваційні вчинки. Вони дають змогу суб'єкту визначитися, як використати свободу, відвойовану в ситуації. 4. Вчинок, що уможливлює перехід від наміру до дії. (У цьому руслі поет Р. Рождественський у поемі «Гагарін» писав: ...Сподобалось, як він сказав: Рушаймо!). 5. Очікування вчинку, який будується за принципом зворотного зв'язку. Критерієм оцінки є задоволення чи незадоволення вчинком. 6. Вчинок як елемент безперервного процесу самозбагачення людини створює якісно нову життєву ситуацію людини, сприяє саморозвитку психіки особистості.

Важливо підкреслити, що вчинок взаємопов'язаний із свободою вибору. Для того, щоб відбулася свобода вибору і здійснення вчинку слід: 1. Усвідомити, що є добре, прекрасне, а що – погане. 2. Який спосіб дії підходить для досягнення мети згідно із конкретною ситуацією. 3. Усвідомити власні індивідуальні бажання. 4. Усвідомити реальні можливості, між якими є вибір. 5. Які наслідки матиме рішення у тому чи іншому випадку. 6. Усвідомлення дій, навіть незважаючи на втрати.

Отже, **до ситуативних психологічних феноменів вчинку належать**: 1. Відчуття, як сприйняття окремої властивості предмета або недиференційоване і не предметне враження від навколишнього середовища. 2. Потяг, як спонукальна сила дії, вчинку. 3. Активація, яка відображає загальний стан психічної «мобілізації» або готовності організму до дії. 4. Емоції, що виражають реакції індивіда на ті ситуації, до яких індивід не може адаптуватися, і її значення переважно функціональне. (Емоції здатні як організовувати, так і дезорганізовувати). 5. Переживання, через які людина виявляє своє ставлення до того, що її оточує, що вона робить і відкриває. Зміст переживань і ступінь їх усвідомленості можуть бути різними. Слід зважити і на те, що у переживаннях можуть поєднуватися реальне й ідеальне. 6. Рухи, які не є суто фізичним «утворенням», є не просто моторною функцією організму. Рух виконує не орган сам по собі, а людина і результатом його

є не лише функціональні зміни стану органу, а зміна життєвої ситуації, предметний результат, зміна в психіці, яка своєю чергою впливає на характер духу, його швидкість, силу, темп, ритм, скоординованість, точність, пластичність і спритність.

7. Увага, яка свідчить про зміну будови психічного процесу, перехід від бачення до вглядування, від сприймання до спостереження. Під час уваги збільшується виразність, рельєфність, видимість предметів. Фізіологічним механізмом, що забезпечує таку виразність, виступає принцип домінанти.

3. Вчинок як рушійна сила розвитку психічних процесів, станів, властивостей особистості

Вчинок залежить від мотиваційних складових. У цьому контексті одним із перших його елементів виступає воля.

Як вольову дію вчинок завжди пов'язують з *боротьбою мотивів*. Прийняття рішення є завершенням цієї боротьби. В рішенні міститься переконання, що з-поміж різних можливостей, якими спонукатиметься наша дія, воно вибере той, а не інший шлях. Душевний стан перед ухваленням рішення навпаки має характер невпевненості і сумніву.

З поняттям «мотиву» взаємопов'язане питання так званої «свобідної волі». Постає запитання: у якому напрямі буде прийняте рішення, якщо нашу волю мотиви тягнуть у різний бік? Воля піде у бік найсильнішого мотиву. У чому виявляється сила мотиву? Сила визначається інтенсивністю задоволення, яке взаємопов'язане з його появою у свідомості. Мотив є сильнішим, коли більше задоволення він викликає. Водночас свідомість підказує, що наша воля є свобідною і що вона може бути спрямованою на те або інше, навіть супроти найсильніших мотивів. Мотиви мають можливість схилити нашу волю в той чи інший бік, але не завжди мають силу примусити до прийняття якогось рішення.

Викладене свідчить про два різні погляди щодо впливу мотивів на волю. Перший доводить, що при наявності мотивів наша воля приречена йти в напрямі, зумовленим співвідношенням їх сили. Цей погляд прийнято називати *детермінізмом*. Другий погляд стверджує, що коли є мотиви, рішення нашої волі буде таким або іншим, а це означає, що наша воля не пов'язана цілком з мотивами. Цей погляд називають *індетермінізмом*.

Збудниками вчинку є *потреби*. Вони характеризуються здатністю відтворення й циклічністю. Кожна задоволена потреба спонукає до її відтворення. Так, духовна потреба, яка стала причиною високоморального вчинку, неодмінно вимагає свого репродукування. І навпаки, потреба, яка спричиняє вияв аморального, нищого вчинку, відповідно репродукує себе у майбутньому. Причому таке відтворення зазвичай набуває циклічного характеру.

На зміст і діяння вчинку сутнісно впливає на сформованість *характеру* людини. Можна сказати, що вчинки індивіда є результатом вияву його характеру. Одна із найважливіших рис характеру – його цілісність. Саме цілісна натура здатна до вчинкової діяльності. Людина, що не виховала в собі цілісного характеру, зазвичай не здатна на високоморальний вчинок. Хоча така людина може бути доброю, лагідною, ввічливою і доброзичливою. Безхарактерна людина в одній ситуації може виявити чесність і принциповість, а в іншій – засвідчити нечесність, піддавшись впливу інших людей або власному тимчасовому настрою. Безхарактерній людині властива нестійкість, що виявляється у слабкостях волі. Проте не слід забувати, що людина із сильним, цілісним характером також здатна до скоєння аморальних вчинків. Спонукальною силою вчинку є також *моральна творчість особистості*. Вона ініціює створення моральних ситуацій, визначення і унормування духовних цінностей.

Одна з перших спроб розкрити структуру творчого процесу належить російському інженерові П. К. Енгельмейєру, який у своїх пошуках зближує психологічну структуру творчості технічної, наукової та художньої. Він запропонував такі *ознаки людської творчості*: 1) *штучність* – тобто створення культури; 2) *доцільність*, яка полягає у бажанні досягти конкретної мети, розв'язанні якогось завдання (користь, краса, істина та ін.); 3) *раптовість*, оскільки творчість відрізняється від методичного мислення, вона інтуїтивна за своєю природою; 4) *цілісність* – творчий продукт має ідею, а всі частини твору об'єднуються в повну цілісність.

Сьогодні є *популярною чотиристадійна теорія* Г. Уоллеса. Він розмежував такі стадії творчого мислення: *підготовка, визрівання, натхнення (осяяння) і перевірка істинності*.

Досліджуючи життєдіяльність 250 знаменитих мислителів Англії та Америки, Е. Д. Гетчинсон виокремив дві основні форми розгортання творчого процесу: **систематичне мислення** та **«творчий інсайт»**. Інсайт і систематичне мислення є крайніми полюсами шкали факторів, що виражають ступінь психічної фрустрації. Важливо звернути увагу, що *інсайт* (англ. insight – осяяння, схоплення) – це завжди прорив свідомості до нових можливостей, зміна напрямку волі. Щось змінюється всередині і навколо нас. Чіткість усвідомлення сама по собі володіє живодайною силою, «усвідомлення є **центральним феноменом психічного життя**, якщо воно є не автоматичним, а дійсно є таким.

Інсайт викликає внутрішні моральні зміни людини. Вона починає мислити іншими, ніж до цього, моральними, естетичними категоріями. Усвідомлює, наприклад, що не все купляється і продається, що прагматизм і егоїзм не є сенсом життя. Так і влада грошей не є всемогутньою і не завжди приносить щастя. З усвідомлення подолання цих примар людське життя набуває зовсім іншого сенсу, особистість тоді здатна на вчинок як стосовно самої себе, так і інших.

Вчинок потребує застосування **морально значущих засобів**. Тому навіть, якщо люди обирають справді високу і благородну мету, але засоби її досягнення перебувають у розбіжності з цими її позитивними якостями – завжди існує ризик викривлення, деформація цієї мети і підміни її чимось принципово іншим: у такому випадку з'являється привід говорити про те, що хтось зрадив свою мету, занапастив своє покликання тощо. Часто людина здійснює той чи інший вчинок, застосовуючи такі засоби, як підступність, лицемірство, заздрість. Ці засоби самі по собі є аморальними, отже, і вчинок набуває аморального змісту. Заздрість, як психічна властивість людини, висвітлює її егоїстичний стан невдоволення, невизнання її переваг перед іншими щодо набуття певних благ. Психологічною основою заздрості є несформованість у людині морального почуття гуманності (ставлення до людини, як до самої себе) і відсутність радощів успіхам іншого. Крайньою формою вияву заздрості є **«чорна заздрість»** – негативна емоція, яка спонукає суб'єкта здійснювати ганебні вчинки щодо ліквідації чужого успіху, радості, щастя. Заздрість («синдром Сальєрі») здійснює деструктивний вплив на саму особистість, яка заздрить, призводить до розвитку у неї невротичної симптоматики.

Український психолог І. П. Маноха зазначає, що вчинкова дія і вчинок загалом синтезують у собі змістовні та процесуальні ознаки діяння особистості у світі. Ці ознаки мають характер пізнавальних та перетворювальних впливів. Особистість спрямовує їх на явища зовнішнього світу або до сутності власного «Я». Саме тому результат окремого вчинку поряд із безпосереднім значенням «зараз завершеної дії» має конкретні наслідки. Вони екстраполюються в інші сфери існування особистості (просторовий аспект), на явища минулого у житті особистості (часовий аспект), на масштаб життя особистості, що визначається змістовим і ціннісним рівнем здійснення нею творчих аспектів життєдіяльності (динамічний аспект) тощо. Отже, явище, що має багатомірну і багатозмістову природу, здатне породжувати наслідки відповідного характеру. Кожний здійснений вчинок для особистості – акт ствердження власного «Я», акт набування нових особистісних якостей, нового досвіду.

Післядійовий ефект здійсненого вчинку, на думку вчених, актуалізується особистістю через усвідомлення нею наслідків **вчинкового діяння**, а також через узагальнення свідчень, відгуків, оцінок вчинку з боку інших людей, що також були учасниками цієї вчинкової дії або могли безпосередньо чи опосередковано споглядати її. Як і структура вчинку загалом, післядійовий ефект має розглядатися з позицій його феноменологічного та реально-практичного змісту. Отже, особистість має володіти здатністю в процесі усвідомлення наслідків власного вчинкового діяння актуалізувати (сама або з допомогою інших) не лише реально-практичний, виявлений у дійсності результат вчинкової активності, а й відтворювати «прихований», феноменологічний результат свого вчинку. В реальності індивідуального життя ці змістові компоненти продукту вчинкового діяння особистості не відокремлені один від одного – вони існують і виявляються лише в сукупності своїх ознак. Тому особистість має володіти досвідом диференціації та інтеграції суб'єктивного та об'єктивного змісту, продукту, результату, наслідку власного вчинкового діяння. Варто мати на увазі, що вчинкова діяльність особистості часто пов'язана з ризиком.

Ризик розуміється як ситуативна характеристика діяльності, сутність якої полягає у невизначеності її результату і можливих негативних наслідків у випадку

недосягнення успіху. У психології *поняттю «ризик» відповідають три головні взаємопов'язані значення*: 1) ризик як міра очікування негативу за умов безуспішної діяльності; 2) ризик як дія, що загрожує суб'єкту певними втратами; 3) ризик як ситуація вибору між двома можливими варіантами дії: менш привабливим, проте більш надійним, і більш привабливим, але менш надійним.

Ризикованість характеризується тим, що з віком готовність до ризику зменшується, людина стає більш виваженою, обережнішою і тим самим обмежує власне «Я» у виборі вчинку; у досвідченіших суб'єктів готовність до ризику нижча, ніж у недосвідчених, відповідно міра ощадливості дій є різною; з наближенням ситуації внутрішнього конфлікту готовність до ризику зростає, зникає сумнів, страх, натомість з'являється рішучість, безкомпромісність; в умовах групи готовність до ризику має більш сильний прояв, ніж при діях наодинці, і залежить від групових очікувань. За цих умов «втеча» від вчинку зазвичай унеможлиблюється.

Українські вчені-психологи, досліджуючи вчинок як духовну константу особистості, виокремлюють: вчинок буденності, вчинок екзистенції, вчинок самопізнання, вчинок повернення до буденності (Т. М. Титаренко); вчинок істини, вчинок краси, вчинок добра (Т. С. Кириленко).

Останнім часом плідно досліджує проблему вчинкової діяльності особистості академік І. Д. Бех. Вчений розробив не лише типологію вчинку, а й висвітлив його мотиваційно-цілісну детермінацію; окреслив вчинкову життєву сферу особистості; визначив місце і роль педагога у просторі вчинку.

Отже: 1) Вчинок – це процес, який залежить від ситуативних та мотиваційних перетворень, усвідомлення дії та післядії. 2) Психологічною основою вчинку є встановлення та розрив окремих зв'язків людини із середовищем. 3) Вчинок є зверненням дії всупереч реальному стану речей.

Виховний вплив на формування вчинку. Практично усі найвідоміші педагоги минулого і сучасного доводили необхідність формування розуміння сутності і змісту вчинку особистості – як учня, так і учителя. Особливої уваги цьому питанню надавав В. О. Сухомлинський. У своїх працях педагог-гуманіст доводив визначальну роль вчинку у життєдіяльності особистості. Він зазначав, що вчинок слід формувати з дитинства, оскільки маленькі діти ще не вміють розумом своїм

осягнути мотиви вчинків, моральний досвід співпереживання і співчуття в них ще обмежений. Тому тут потрібна допомога учителя, його мудра порада. «Бувають у дитинстві вчинки, про які потім усе життя людина згадує з болем і жалем, переживаючи докори сумління, – писав учений, – від мудрої влади педагога залежить, щоб ці докори сумління серце зберігало в недоторканості й чистоті. Щоб ці почуття входили в духовне життя колективу як моральне надбання особистості, колектив мусить бути дуже чутливим до них».

Учений і практик В. О. Сухомлинський застерігав як батьків, так і учителів, що до різних необачних вчинків дитини слід ставитися мудро і дуже обережно. «У дитини ніколи не буває злого умислу. Вона помиляється. І якщо ви допомогли їй правильно зрозуміти і пережити помилку, вона всім серцем осягне моральний смисл свого вчинку і намагатиметься уникати аналогічної помилки, хоча не завжди це їй вдаватиметься». Тому на осуд заслуговують не всі вчинки, а лише ті, в яких закладено насіння егоїзму, себелюбства, байдужого ставлення до духовного світу людини. Необачні, непродумані вчинки є протестом дитини проти грубощів, сваволі або помилок батьків чи вихователів.

В. О. Сухомлинський не заперечував колективного осуду вчинків учнів, але це могло відбуватися лише в окремих випадках, і такий осуд мав відповідати сутності вчинку. Він вважав недоречною таку форму впливу на виховання, як колективне висміювання. Цитата: «Дехто з педагогів вважає, що найефективніше впливає на осудливий вчинок колективне висміювання... Вдаватися до висміювання як до спеціального засобу впливу колективу на особистість необачно ще й тому, що кожен вчинок, яким би осудливим він не був, має свої глибинні причини і джерела, серед яких часто буває тяжка, далеко прихована від людей душевна травма. В таких випадках висміювання завдає нової травми».

Важливо, наголошував педагог, щоб у кожному покаранні, осуді учень вбачав своєрідне вправлення в правильному вчинку. «Колективний осуд поганих вчинків можна створити тільки постійним вправленням у хороших вчинках... Головна умова, яку ми ставили перед вправленням, – робити хороший вчинок не для похвали, а для себе і своїх товаришів».

Він доводив, що у колективному вправленні в хороших вчинках велике значення має емоційне забарвлення вчинку, що полягає в подоланні перешкоди. Усунення такої перешкоди він розумів як підпорядкування власної волі учня – волі колективу.

Водночас, учитель повинен дуже обережно підходити до заохочення хороших вчинків. В учнів, на його думку, в жодному випадку не повинна складатися думка, що звичайні, правильні вчинки треба робити для похвали. У хорошому вчинку діти не повинні вбачати нічого надзвичайного. Виховний вплив на формування вчинку людини має бути послідовним, тактовним і безперервним.

Лекція №5. Розвиток особистості та «Я-концепції»

План:

- 1. Сутність поняття «Я-концепція».**
- 2. Стадії розвитку людини.**
- 3. Когнітивний, емоційно-ціннісний та вольовий компоненти у «Я-концепції» особистості.**

1. Сутність поняття «Я-концепція»

Психіку людини формує впродовж її життя мислення, досвід, діяльність, навколишнє середовище, внаслідок чого утворюється суб'єктивний світ. Модель світу складається з двох підструктур: «Я-образ» і «Я-концепція». *Картина світу* – це система орієнтацій, яка дозволяє скласти уявлення про своє місце в навколишньому світі і на цій підставі прогнозувати наслідки своїх дій, вчинків, поведінки загалом. «Я-образ» значною мірою формується підсвідомо і відображає емоційно забарвлені уявлення про себе. «Я-концепція» включає в себе вже усвідомлені оцінки, результати аналізу і прогнози, тобто те, як людина дивиться на свої дії, можливості та їх розвиток у майбутньому. «Я-концепція» становить стійке, узагальнене, внутрішньо узгоджене, значною мірою суперечливе уявлення людини про саму себе, зафіксоване в словесних визначеннях. Вона сприяє інтерпретації та мотивації нового досвіду і є джерелом очікування певних дій стосовно себе. Німецький психолог В. Нейбауер назвав «Я-концепцію» «теорією самого себе». «Я-концепція» дає змогу дисциплінувати мислення, сконцентрувавши його лише на

обраному предметі, тобто на поставленій меті, а також підключити підсвідомість людини, усі приховані в ній резерви, для досягнення бажаних результатів.

Існує глибинна залежність між позитивною «Я-концепцією» і успішністю самореалізації та між негативною «Я-концепцією» і недостатньою реалізацією своїх концептуальних можливостей. «Я-концепція» включає не лише наше сприйняття того, що ми є, але також і те, якими, як ми думаємо, ми повинні були б бути і хотіли б бути. У зв'язку з цим психологи виділяють дві форми «Я-концепції» – *реальну* й *ідеальну*. Поняття *«реальна»* «Я-концепція» ще не означає, що вона є реалістичною. Головне в «реальній» «Я-концепції» – це уявлення особистості про себе, про те, якою «Я» є. *Ідеальна* ж «Я-концепція» – це уявлення особистості про свої бажання («яким би я хотів бути»). Отже, ідеальна «Я-концепція» відображає ті атрибути, що людина хотіла б мати, але не має. Це «Я», яке людина більше всього цінує і якого вона прагне.

Натомість представники реверсивної психології мають дещо інший підхід щодо характеристики теорії «Я-концепції». На їхній погляд, людська поведінка не є однаковою навіть в абсолютно однакових ситуаціях, проте люди демонструють своєю поведінкою цілий комплекс відносин і почуттів, які можуть переходити від одних крайнощів до інших. Визнання цієї багатоманітності поведінки заперечує традиційний погляд на особистість, яка складається із набору статичних рис.

До того ж, принцип реверсивності виходить з того, що людський досвід у своїй основі не є однозначним. Тобто, все те, що ми відчуваємо, може підлягати як позитивній, так і негативній самооцінці, і ми можемо повертатися від однієї оцінки до іншої. *На цій основі реверсивний психоаналіз виокремлює в «Я-концепції»: а) Я-динамічне; б) Я-реалістичне; в) Я-соціальне.*

Я-динамічне акцентує увагу на з'ясуванні протилежностей установок стосовно мислення, совісті, почуттів, дії, волі, які розглядаються з погляду суперечності між динамічністю й статичністю. *Я-реалістичне* характеризує життя особистості на рівні суперечності, як «тут і тепер» й «там і колись». Врешті, *Я-соціальне* виявляється у суперечності між перебільшенням себе і перебільшенням інших.

Водночас, різні підходи щодо вияву сутності і змісту «Я-концепції» єдині в тому, що становлення «Я-образу» і «Я-концепції» починається з народження дитини і здійснюється протягом усього життя індивіда.

2. Стадії розвитку людини

Американський психолог Е. Еріксон запропонував вісім стадій розвитку людини: 1. **Дитячо-базальна поведінка** – базальна недовіра. На стадії дитинства головну роль у житті дитини відіграє мати: вона годує, заспокоює, виявляє ласку, турботу. Завдяки цьому в дитини формується базова довіра до світу. Динаміка поведінки залежить від матері. Якщо мати перебуває в стані тривоги, нервозності, якщо атмосфера в родині напружена, якщо дитині приділяють мало уваги, то формується базова недовіра до світу, створюється стійкий песимізм. Відомо, наприклад, що штучне відсторонення дитини від матері як від людини теплої, лагідної та уважної є шкідливим щонайменше до трьох років. Навіть трьох місяців «без любові» в цьому інтервалі життя достатньо, щоб у психіці дитини відбулися зміни, яким уже неможливо повністю запобігти надалі. Ізоляція від матері або іншої близької людини в ранньому дитинстві може призвести до зниження інтелекту, аномалій соціальної поведінки, підвищеної вразливості, посилення агресивності. 2. **Раннє дитинство:** автономія – сором і сумнів. Стадія раннього дитинства пов'язана із формуванням автономії і незалежності, дитина починає ходити, вчиться контролювати себе при виконанні актів дефекації. До цієї стадії діти майже цілком залежні від людей, які піклуються про них. Однак, через те, що в них швидко розвиваються нервово-м'язова система, мова й вибірковість, вони починають досліджувати своє оточення і взаємодіяти з довкіллям більш незалежно. Особливо вони пишаються своїми щойно виявленими локомоторними навичками, хоча роблять це не самі (наприклад, умиваються, одягаються), виявляється установка «Я – сам» і «Я – те, що можу».

Саме у цей період батьки і суспільство привчають дитину до охайності, починають соромити за якісь вчинки. Соціальне несхвалення відкриває очі дитині всередину, формується почуття сорому. Вона відчуває можливість покарання. Якщо батьки надмірно опікуються дитиною, то в неї зароджується сумнів у своїх силах.

3. **На третій стадії** (3–5 років) формуються допитливість, ініціатива, які

закладаються в процесі ігор дитини. Гра для дитини є надзвичайно важливою. Під час гри дитина розвиває свої **психологічні можливості**: волю, пам'ять, мислення. Це вік, коли діти починають відчувати, що їх сприймають як людей і шанобливо ставляться до них. Діти бачать, що життя має сенс. «Я – те, що я буду» стає в дитини головним відчуттям ідентичності під час періоду гри. Однак самотійність дитини може викликати у батьків бажання приборкати дитину, найпростішим методом у цьому випадку буде покарання, і це є основою для формування в дитини почуття провини. 4. **Шкільний вік**: працьовитість – неповноцінність. Четвертий психологічний період («шкільний вік» від 6 до 12 років) – розвиток працьовитості. На початку цього періоду дитина освоює елементарні культурні навички, навчаючись у школі. Цей період життя характеризується тим, що в дитини розвиваються здібності до логічного мислення і самодисципліни, а також формується здатність взаємодіяти з однолітками відповідно до запропонованих правил. Коли діти дорослішають і їх залучають до технологічного етносу своєї культури, у них розвивається почуття працьовитості: діти прагнуть довідатися, що від чого походить і як воно діє. Егоцентричність дитини на цій стадії виражається так: «Я – те, чого навчився».

Небезпека на цій стадії полягає в тому, що може виникнути почуття неповноцінності або некомпетентності. Наприклад, якщо діти мають сумніви щодо своїх здібностей або статусу в середовищі однолітків, це може відбити в них бажання вчитися далі. Почуття неповноцінності може також розвиватися тоді, коли діти помічають, що їхня стать, раса чи релігія, соціально-економічний стан, а не рівень знань і мотивацій визначають їхню значущість і вартість. 5. **Юність**: егоїдентичність – рольове змішування. П'ята стадія займає підлітковий період (від 12 до 20 років). Завдання підлітків полягає в тому, щоб зібрати докупи всі наявні на цей час знання про самого себе (які вони сини або доньки, студенти, музиканти і т. ін.) і інтегрувати ці численні образи себе в особисту ідентичність, яка є усвідомленням як минулого, так і майбутнього, що логічно впливає з нього. На думку Е. Еріксона, інтеграція, що виявляється у формі егоїдентичності – це більше, ніж сума ідентифікацій, надбаних у дитинстві. Це сума внутрішнього досвіду, надбаного на всіх попередніх стадіях, коли успішна ідентифікація зумовлювала

успішне врівноваження базисних потреб індивідуума з його можливостями й обдарованістю. Отже, почуття ідентичності становить зрілу впевненість індивіда в тому, що його здатність зберігати внутрішню тотожність і цілісність (психологічне значення Его) узгоджується з оцінкою його тотожності й цілісності, яку визначили інші.

До прикладу, чинниками, що заважають розвитку ідентичності, є різкі соціальні, політичні і технологічні прояви. Багато підлітків, що страждають від специфічного для цього віку конфлікту, почуваються безпорадними і такими, що не мають мети у житті. Вони відчують свою непристосовуваність, деперсоналізацію, відчуженість й іноді кидаються в бік «негативної» ідентичності – протилежній тій, яку наполегливо пропонують їм батьки і оточення. Стан кризи ідентичності Е. Еріксон називає рольовим зниженням. 6. **Рання зрілість:** інтимність – ізоляція. Ця стадія визначає формальний початок дорослого життя (від 20 до 25 років). Протягом цього часу молоді люди звичайно орієнтуються на те, щоб здобути професію і думають про «устрій» свого життя. Е. Еріксон вважав, що лише тепер людина посправжньому готова до інтимних відносин з іншою людиною як у соціальному, так і в сексуальному плані. Е. Еріксон використовує термін «інтимність» як багатоплановий і за значенням, і за широтою охоплення. Передусім, він має на увазі інтимність як таємне почуття, яке ми відчуваємо до дружини, друзів, братів, сестер, батьків та інших родичів.

Головна небезпека на цій психосоціальній стадії полягає у зайвій зануреності в себе або в ухиленні від міжособистісних відносин. Нездатність встановити спокійні і сповнені довіри особистісні стосунки призводить до почуття самотності, соціального вакууму та ізоляції. Замкнуті у собі люди можуть вступати у формальні особистісні взаємодії. Ці люди відмежовують себе від будь-якого прояву дійсної прихильності у стосунках, тому що підвищені вимоги і ризик, пов'язані з інтимністю, вони сприймають як загрозу. Їм також властиво займати позицію відчуженості і незацікавленості у відносинах з колегами на роботі. 7. **Середня зрілість:** продуктивність – інертність. Соціальна стадія припадає на серед-ні роки життя (від 26 до 64 років). Її головна проблема – вибір між продуктивністю та інертністю. Продуктивність з'являється разом із стурбованістю людини як своїм

власним щастям та добробутом, так і щастям і добробутом інших. Кожна доросла людина повинна усвідомлювати свою відповідальність за майбутнє своїх дітей, країни, усього суспільства.

З втратою продуктивності припиняється функціонування особистості як діяльного члена суспільства – життя перетворюється на доказ власних хиб, збіднюються міжособистісні відносини. Інертність та байдужість у ставленні до інших людей, справи чи ідеї у своєму прогресивному розвитку можуть призвести до «кризи старшого віку» – відчуття безнадійності, безглуздості життя. 8. **Пізня зрілість**. Її інтеграція – розпач. Остання психологічна стадія (від 65 років до смерті) – час перегляду і переоцінки свого життєвого шляху, досягнень і невдач. Тепер фокус уваги людини зміщується від турбот про майбутнє до спогадів та аналізу минулого досвіду. На цій стадії людина підсумовує своє прожите життя, відбувається інтеграція та оцінка всіх минулих стадій розвитку. Якщо людина подумки оглядає усе своє минуле життя і каже собі: «Я задоволена», то ця людина не боїться далі жити, так само, як і вмирати.

На протилежному полюсі перебувають люди, які сприймають власне життя як нереалізовані можливості і помилки. Тепер, на схилі літ, вони усвідомлюють, що вже занадто пізно починати все спочатку і шукати нові шляхи, щоб відчувати цілісність свого «Я». Хибою є те, що відсутність інтеграції виявляється у цих людей у прихованому страху смерті, відчутті постійної невдачі і заклопотаності. Переважальним настроєм у цих людей є розпач.

3. Когнітивний, емоційно-ціннісний та вольовий компоненти у «Я-концепції» особистості

Результати досліджень свідчать, що в Я-концепції людини значне місце посідає **когнітивний компонент**: мислення, знання про себе, уява, самоспостереження, самосприймання, смислова установка, самонавіювання тощо.

Мислення людини водночас є статичним і динамічним, воно характеризується широтою і глибиною (оновленням і обмеженням знань), визначеністю і невизначеністю, зосередженістю і можливостями переключення тощо. Важливо, щоб мислення в Я-концепції було **позитивним**, адже доведено: що більше людина формує позитивне знання та уявлення про себе, то комфортнішим є її життя.

Особистість має усвідомлювати, що рівень її позитивного мислення залежить від допитливості, ерудиції, системної впорядкованості знань, установки на незамкнутість мислення – на істину. Отже, позитивне мислення – це його розблокованість, відкритість. Водночас, слід брати до уваги й те, що будь-яка позитивна характеристика, якщо вона переходить міру, може перетворитися на негативну. Наприклад, гонитва за надінформаційністю – це гонитва за мертвими знаннями, яка призводить до атрофії самостійного мислення. Очевидно, що ця атрофія не зміцнює, а знесилює психологічний образ власного «Я». Змінити ситуацію на краще допомагає *самоспостереження*, яке спрямоване на внутрішній, суб'єктивний стан особистості, її самосвідомість, мислення, переживання.

Самоспостереження допомагає мати реалістичне уявлення про самого себе, свої переваги й хиби. У процесі позитивного самонавіювання вчені пропонують дотримуватися таких принципів:

- ніколи не критикуйте себе;
- не виражайте несхвалення собою;
- не займайтеся мораллю;
- не принижуйте себе, признаючись собі у своїх страхах, пороках, негідних вчинках.

На нашу думку, не з усім тут можна безумовно погодитися. *По-перше*, критичне мислення (не критикуйте себе) має, як негативний, так і позитивний характер, залежно від того, що і як людина критикує в собі. *По-друге*, «не займатися мораллю» справжня людина не може. Інша річ, що вона не повинна вдаватися до саоморалізаторства, яке, переходячи міру, не додає, а віднімає в Я-концепції людини, стає перепорою на шляху її активності, самодетермінації, самовизначеності.

Самовизначеність – як свідомий акт вияву й утвердження власної позиції в проблемних життєвих ситуаціях – засвідчує наявність у людини певної спрямованості, проекції, ідеалу.

Студентові доцільно самостійно проаналізувати взаємозв'язок самонавіювання й самовизначення, звернувшись до праць із парапсихології [26; 37].

Емоційно-ціннісний компонент в Я-концепції особистості посідає також важливе місце. До нього належать передусім самоповага, домагання, егоцентризм,

емоційна самодостатність, дистанційованість від своїх почуттів і почуттів інших, установка на емоційну нейтральність, експресивність тощо.

Людина, яка виросла в умовах свободи, довіри, любові, відчула на собі повагу інших, формує позицію поваги стосовно себе – самоповагу. Свого часу К. Роджерс зазначав, що особистість, яка стане на таку позицію щодо самої себе, навіть за неадекватного ставлення до неї інших, не втратить почуття самоповаги.

Позиція самоповаги має надзвичайно велике значення для функціонування особистості в суспільному контексті. Вона забезпечує стійкість проти спроб маніпулювання з боку інших, відкриває перспективи для досягнення вищих цілей. Е. Берн вважає, що людина народжується з почуттям залежності і нікчемності. І потрібно багато часу й виховання, щоб вона прийняла позицію самоповаги. На небезпеку низької самоповаги звертають увагу й інші вчені, стверджуючи, що особа, яка невпевнена в собі, має схильність до пошуків протектора. Достатньо, щоб до цієї людини хтось виявив мінімальну чуйність, як вона вже буде готова піддатися цій особі цілковито, аж до втрати своєї гідності. Люди з низьким рівнем самоповаги часто стають лакузами і навіть зрадниками. Отже, у своїй поведінці вони керуються не високими ідеалами, справедливістю і честю, а лише тим, чи викличе це схвалення й позитивне ставлення до них з боку можновладця або якоїсь іншої важливої особи.

Самоповага, як **самооцінка**, тісно взаємопов'язана із **домаганнями** людини. Цей зв'язок можна простежити, якщо застосувати відому формулу успіху У. Джеймса: $\text{успіх} = \text{самоповага} \times \text{домагання}$, де самоповага (самооцінка) – це оцінка себе, своєї діяльності, свого оточення; домагання людини – це її потреби, мотиви або тенденції, що мають прояв у ступені труднощів мети, яку вона ставить перед собою.

Не завжди успіх залежатиме від рівня самоповаги та самооцінки, оскільки самооцінка може бути надто високою, а рівень домагань не відповідатиме реальним можливостям особистості (задатки, здібності, воля тощо).

Український педагог і психолог В. А. Козаков визначив такі рівні самооцінки: **Занижена самооцінка**: - підвищує тривожність, вразливість; - змушує людину звужувати коло тих, з ким можна спілкуватися, оскільки є побоювання почути

негативну думку про себе, що призводить до страждань через самотність; - руйнує в людині надію на добре ставлення до неї та успіхи; - призводить до того, що реальні успіхи та позитивну оцінку оточення людина сприймає як випадкові та тимчасові; - переносить розв'язання багатьох проблем (які здаються людині нездоланими) в уявний світ, де вона може подолати всі перешкоди та отримати бажане у своїх мріях; - знижує соціальну активність, ініціативність, послаблює інтерес до суспільних справ; - зводить нанівець сподівання на успіх, що, своєю чергою, змушує цих людей уникати змагань; - часто поєднується з негативним, недовірливим і недоброзичливим ставленням до інших людей.

Висока самооцінка: - дає змогу людині керуватися своїми принципами і бути незалежною від думки оточення щодо себе; - позитивно впливає на самопочуття; - породжує стійкість до критики, оскільки людина сама знає собі ціну і думка інших не має суттєвого значення, а критика не викликає бурхливої захисної реакції і сприймається зважено; - поєднується з позитивним і довірливим ставленням до інших.

Завищена самооцінка: - призводить до того, що людина самовпевнено береться за справу, яка перевершує її реальні можливості; - за умов невдачі у справі може призводити до розчарувань і бажання перекласти від-повідальність за це на інших людей та обставини; - не отримує бажаного відгуку і визнання оточення; - може сприяти відстороненню таких особистостей від прийнятих у конкретній спільноті норм поведінки; - змушує людину шукати такого середовища і способу життя, які забезпечили б їй задоволення надмірних домагань.

Крайнощі щодо самооцінки порушують душевну рівновагу і можуть стати причиною патологічних відхилень – психостенії та параної.

Психостенія виникає внаслідок вкрай заниженої самооцінки і характеризується: - хронічним безвіллям, що виявляється у безініціативності, постійній нерішучості, боязливості, підвищеній вразливості; - постійною боязливістю не встигнути, запізнитися; - запобіганням щодо будь-якого прояву ініціативи; - постійним сумнівом щодо будь-чого.

Параноя призводить до іншого стану психіки: - людина постійно відчуває свою уявну перевагу щодо інших, особливе значення своєї особистості; - дрібні

образи сприймаються дуже гостро; - завищуються хиби інших; - підвищена критичність, недовіра і підозрілість до інших; - суперечки через дрібниці, скарги, заяви з надмірною енергійністю.

Самоповага й домагання взаємопов'язані також з самолюбством, егоцентризмом людини. **Егоцентризм** (лат. Ego – я і centrum – центр кола) виявляється у нездатності індивіда змінити свою пізнавальну й поведінкову позицію стосовно якогось об'єкта, думки або уявлення навіть перед лицем інформації, яка суперечить його досвіду. Це відбувається через те, що Я-концепція особистості зосереджується лише на її власних інтересах, потребах. Протилежні погляди інших заперечуються. Свідомість егоцентричної особистості зосереджена на власних проблемах, прагненні особистих переваг, престижу. Її почуттєва сфера закрыта для інших, дистанційована. Подолання егоцентризму здійснюється на основі послідовного розвитку здатності до **децентрації**. У процесі децентрації відбувається зіткнення суперечливих поглядів, підходів, що спонукає суб'єкта до трансформування смислу образів, понять і уявлень у власній пізнавальній позиції. Формування навичок децентрації міститься в основі здатності суб'єкта до прийняття **ролі** іншої людини, воно пов'язане з рівнями розвитку когнітивної **емпатії**, визначає ефективність комунікативної взаємодії.

Значною мірою рівень емпатії, як якість особистості, залежить від статі, віку, емоційного досвіду, соціальної установки. Емпатія характеризується тим, що вона може виникати і виявлятися не лише до людей (тварин), які реально існують, а й до тих, яких зображено в художніх творах літератури, кіно, театру, живопису, скульптури тощо. Сила почуттів емпатійної особистості може набувати **експресійних форм** (лат. expresio – вияв, вираження).

Експресійні реакції є зовнішнім виявом емоцій і почуттів (міміка, голос, жести). Сутнісне зниження до емоційної сфери є ознакою втрати Я-концепції людини, її невротизації, і навіть чинником такого захворювання, як шизофренія.

Емоційно-ціннісний компонент Я-концепції особистості виявляється також в її емоційній **самодостатності** і **самоактуалізації**. **Емоційна самодостатність** суб'єкта немов урівнює надмірність і недостатність емоційності. Вона застерігає як від гіпертрофовано-емоційної поведінки, так і від емоційної обмеженості. **Емоційна**

самосвідомість характеризує також ступінь довіри людини до своїх почуттів, їх контрольованості. Емоційна самодостатність позитивно впливає на процес самоактуалізації особистості.

Американський психолог, один із основоположників гуманістичної теорії особистості А. Маслоу, головною характеристикою особистості вважав потяг до самоактуалізації, самовияву, розкриття потенцій до творчості та любові, в основі яких лежить гуманістична потреба приносити людям благо, добро. Він стверджував, що людині, як і тварині, не властиві природжені інстинкти жорстокості і агресії, як вважав З. Фрейд.

Навпаки, в них закладений інстинкт збереження своєї популяції, що змушує їх допомагати одне одному. Потреба в самоактуалізації своїх можливостей і здібностей властива здоровій людині, а найбільшою мірою – видатним людям. Суспільство здатне процвітати, якщо воно знаходить шляхи розвитку здорових, сильних, розумово повноцінних особистостей.

Реалізація творчого потенціалу людини значною мірою залежить від її волі. Найтиповішою формою волі є дія. У вольовому процесі особистість не лише активно змінює зовнішній, а й свій внутрішній світ. Зусиллям волі людина стримує почуття страху, долає перепони на шляху досягнення мети. Воля робить людину одержимою, цілеспрямованою, дисциплінованою, з її допомогою відбувається реалізація творчого потенціалу. Як зазначає А. Шопенгауер, воля як внутрішній стимул надає мотиву силу дії, вона є утаємниченою пружиною руху, що викликається нею. Водночас необмеженість волі, нестриманість здатна призводити до волюнтаризму і авторитаризму. Тому надзвичайно важливим у цьому контексті є самовладання, самоконтроль, саморегуляція особистості, які досягаються вихованням і самовихованням.

Реалізація Я-концепції особистості відбувається в суспільстві. Цей процес має назву **соціалізації особистості**. Поняття «**соціалізація**» було введено в соціальну психологію у 40–50-ті роки ХХ ст. у працях А. Бандури, Дж. Кольмана та ін. Попри різні визначення, поняття «**соціалізація**» становить процес засвоєння й активного відтворення індивідом соціального досвіду, який здійснюється у спілкуванні та діяльності. Соціалізація охоплює всі форми залучення індивіда до культури,

навчання і виховання, за допомогою яких індивід набуває соціальної природи. Отже, **соціалізація** – це процес становлення соціального «Я» особистості.

Еволюція руху і методів соціалізації нерозривно взаємопов'язана зі зміною соціально-економічної структури і форм суспільної діяльності людей. Тут є свої загальні закономірності і константи. В міру ускладнення і збагачення культури обсяг знань, умінь, навичок, що передаються із покоління в покоління, збільшується, а форми їх передачі диференціюються і спеціалізуються. В постіндустріальному, інформаційному суспільстві роль і знання суспільних інструментів і засобів соціалізації неухильно зростає.

Досліджуючи соціалізацію як результат засвоєння і активного відтворення людиною соціального досвіду, Я. І. Український виділяє два її аспекти – **типізацію** та **індивідуалізацію**. **Перший**, на його думку, пов'язаний із формуванням типових властивостей особистості, стереотипів, еталонів, норм поведінки. У **другому** аспекті індивідуальність – не передумова соціалізації, а її підсумок. Вчений зазначає, що розширення та поглиблення соціалізації людини відбувається в трьох основних сферах: **діяльності, спілкуванні та самосвідомості**. У процесі соціалізації він виділяє такі стадії: **дотрудову, трудову та післятрудову**. Процес соціалізації людини невід'ємний від засвоєння нею соціальних ролей.

Виховання власного «Я» починається з почуттєвої сфери, воно спрямовується учителем, батьками на любов до діяльності, до самоствердження і самореалізації. Особистість виявляє своє «Я», свої думки, смаки, цілі, прагнення, оскільки вона є вільною. Любов до незалежності у найпростішій своїй формі – це відмова від духовного рабства, що виражається в позитивних емоціях, діях. Проте вихователь має усвідомлювати те, що у реальному житті «Я» вихованця часто наштовхується на антагонізми, які супроводжуються почуттями гніву, образи, приниження гідності і т. ін. У такій ситуації він має застерегти учня від вияву помсти, агресії, жорстокості, – явищ, які сьогодні охоплюють дедалі ширше коло молоді. «Я» особистості учня має спрямовувати учитель, батьки, суспільство в русло гуманних цінностей, толерантності, людського милосердя, у такий спосіб, формуючи в нього не лише індивідуальне, а й соціальне «Я».

Здійснення продуктивного педагогічного впливу на формування «Я»

особистості учня стає можливим за умов глибокої поваги до нього. Навіть при зауваженні, яке робить педагог вихованцеві, він має зупинитися там, де у юнака (юнки) може виникнути почуття приниження власного «Я». Іншими словами, намагаючись розвинути в особистості учня, наприклад, почуття сорому, учитель повинен потурбуватися про те, щоб мати на своєму боці його вище «Я» і підтримувати його довіру до самого себе – довіру, від якої залежатиме радісне прагнення до досконалості. Проте у такому складному процесі, як виховання «Я» особистості, має бути задіяна й інтелектуальна, вольова сфери. Учитель повинен навчити учня вправлянням до моральних роздумів, аналізу ситуацій, внутрішнього власного стану та стану інших. Вчити моралі слід усебічно, при цьому доречним є вивчення історії, літератури, щоб із них брати приклади позитивних і негативних вчинків, які слід детально проаналізувати. Так формується моральна звичка, особистість прагне влади не стільки над іншими, скільки над своїм власним «Я», а це і є те, що визначається поняттям моральна свобода.

Лекція №6. Психологія діяльності людини

План:

- 1. Поняття про діяльність та її структура.**
- 2. Види і типи діяльності.**

1. Поняття про діяльність та її структура

У психологічній науці вчення про діяльність, її розвиток і форми є одним із головних.

Діяльність людини становить основу життя людини. В діяльності людина створює предмети матеріальної і духовної культури, творить саму себе. В діяльності, особливо творчій, людина виходить за власні межі своєї природи, своїх можливостей. Слепий Гомер пише геніальні літературні твори. Глухий Бетховен створює неперевершені музичні твори. Микола Бідняк, позбавлений рук, створює прекрасні твори образотворчого мистецтва вустами.

Сліпоглухоніма Ольга Скороходова завдяки діяльності навчилася сприймати скульптуру, слухати музику, творити поезію, а отже, жити щасливим, повноцінним життям. Отже, у процесі діяльності відбувається духовне зростання особистості, її соціалізація.

Значний внесок у розуміння психофізіологічної сутності діяльності зробили вчені: І. М. Сеченов, І. П. Павлов, О. О. Ухтомський, М. О. Бернштейн, П. К. Анохін, В. Б. Швірков. Суто психологічний аспект проблеми діяльності досліджували Л. С. Виготський, С. Л. Рубінштейн, О. Р. Лурія, Г. С. Костюк, О. М. Леонтьєв, К. К. Платонов. На сучасному етапі цю проблему вивчають В. А. Козаков, В. А. Семиченко, С. Д. Максименко, Г. О. Балл, В. В. Рибалка, В. Д. Шадріков та ін.

Аналіз діяльності, з одного боку, сприяв виявленню її ролі у формуванні і розвитку психіки, а з іншого – розв’язанню фундаментальної практичної проблеми підвищення ефективності трудової діяльності.

Особливої уваги заслуговує концепція діяльності, яку дослідив О. М. Леонтьєв у праці «Діяльність. Свідомість. Особистість» (1975). Вчений доводив, що вирішальний вплив на становлення особистості здійснює саме соціальна діяльність. Акцентуючи увагу на значенні соціальної діяльності у формуванні поведінки людини, О. М. Леонтьєв водночас заперечував «вродженість особистості». Коли дитина народжується на світ, вона є «індивідом», а не «особистістю». Особистістю стають, а не народжуються. Свідомий характер людської діяльності виявляється в її плануванні, передбачуванні результатів, регуляції дій, прагненні до її вдосконалення.

Отже, **діяльність людини** – це свідомо активність, що виявляється в системі дій, спрямованих на досягнення поставленої мети.

У сучасній психологічній науці найстійкішими є два підходи щодо виокремлення структури діяльності. К. К. Платонов будь-яку соціальну діяльність людини розглядає на вертикальному і горизонтальному рівнях.

Вертикальний зріз включає: мету–потреби–мотив–засоби–результат.

Діяльність людини розпочинається з **усвідомлення мети**, яка не є абсолютно чистим віддзеркаленням, а особистісно перероблена. Вона визначається потребами

особи, це об'єктивна мета, яка набула суб'єктивного характеру. У відомій таксономії Б. Блума у пізнавальній сфері цілі розташовуються у такому порядку:

1. Знання фактів, термінології, способів добору фактів, тенденцій розвитку, класифікації, критеріїв перевірки ефективності, методів дослідження, що застосовуються в цій галузі.

До того ж, знання загальних понять, структур, теорій, принципів і законів, необхідних для пояснення і тлумачення явищ і їх передбачування, теорій і структур.

2. Розуміння трансфер змісту із однієї мови в іншу, інтерпретація, екстраполяція, застосування методів, правил, загальних понять.

3. Аналіз поділу цілого на елементи, установлення взаємозв'язків між елементами, аналіз елементів, аналіз взаємин між елементами, аналіз принципів організації цілого.

4. Синтез цілого із елементів для отримання нової структури.

5. Створення власного твору.

6. Розробка плану діяльності.

7. Створення образу і цілого на основі часткових даних.

8. Оцінювання матеріалу і методів з урахуванням критеріїв.

9. Оцінювання на основі внутрішніх і зовнішніх критеріїв.

Отже, сама мета є системоутворювальним фактором у вертикальній структурі діяльності. Ті види активності людини, які не мають усвідомлення мети, називаються *імпульсивними*.

У навчальному процесі важливим є співвідношення цілей викладача й студента, співвідношення цілей за змістом і видами діяльності. Рівень сконцентрованості цілей у навчальній діяльності свідчить про сформованість загальної структури цілеутворення.

Потреба – це психічний стан індивіда, який зумовлюється нестачею в об'єктах, необхідних для існування і розвитку, виступає джерелом його активності. **Потреба** – це і передумова, і результат не лише трудової діяльності людини, а й пізнавальних процесів. Саме тому потреби виступають як такі стани особистості, завдяки яким здійснюється регуляція поведінки, визначається спрямованість *мислення, почуттів і волі людини*. Потреби людини зумовлені процесом її

виховання у широкому сенсі, тобто прилученням до світу людської культури, представленій як предметно (матеріальні потреби), так і функціонально (духовні потреби). Задоволення потреб людиною, за своєю сутністю, є процесом присвоєння нею певної форми діяльності, зумовленої суспільним та індивідуальним розвитком.

Згідно з концепцією американського психолога А. Маслоу, ієрархія потреб виглядає так: фізіологічні потреби; потреби безпеки і захисту; потреба приналежності любові; потреба самоповаги; потреба самоактуалізації.

Мотиви – це внутрішня рушійна сила, що спонукає людину до діяльності. Мотиви діяльності та поведінки людини генетично пов'язані з її органічними та соціально-культурними потребами.

Мотивація діяльності буває близька (здійснити бажане і найближчим часом) та віддалена (здійснення бажаного планується на тривалий час). Розрізняють мотиви і за рівнем усвідомлення. Бувають яскраво і **чітко усвідомлені мотиви**: обов'язки перед колективом, відповідальність, дисциплінованість та ін. Утім, здебільшого діють неусвідомлювані спонуки, наприклад, звички, упереджене ставлення до окремих фактів життя, людей тощо.

Незалежно ж від міри усвідомлення мотиву діяльності він є вирішальним чинником у досягненні поставленої мети.

Мотив може реалізуватися у низці психологічних змінних: інтересах, прагненнях, переконаннях та установках. Під інтересами розуміють мотиви, у яких втілюються емоційно забарвлені пізнавальні потреби особистості. **Інтерес** – це емоційно забарвлена інтелектуальна вибірковість. Інтерес виникає тоді, коли його об'єкт викликає емоційний відгук.

В інтересі поєднується емоційне та раціональне.

Розрізняють **безпосередні** та **опосередковані** інтереси. **Безпосередні** інтереси пов'язані передусім з емоційною привабливістю діяльності, спрямованої на відповідний об'єкт.

Опосередковані інтереси стосуються результату діяльності. В них переважає компонент розуму. Безпосередні та опосередковані інтереси тісно пов'язані між собою.

Кількісними характеристиками інтересів є їхня **широта**, **глибина** та **стійкість**.

Широта інтересів визначається кількістю об'єктів, сфер діяльності, які мають для особистості стійку значущість. Невпорядкованість інтересів у поєднанні з поверховістю виступає як негативна риса особистості.

Глибина інтересів засвідчує ступінь проникнення особистості у зміст пізнавального об'єкта. Іноді глибина інтересів негативно корелює з їх широтою, і тоді про людину кажуть, що вона має уявлення про все потрошки. Поверхові знання з багатьох галузей діяльності призводять до дилетантства.

Стойкість інтересів виражається у тривалості збереження відносно інтенсивного інтересу. Стійкими є інтереси, які найповніше відповідають основним потребам особистості і тому стають сутнісними рисами її психологічного складу.

Прагнення – це мотиви, в яких виявляються потреби особистості в умовах спеціально організованої її діяльності. Причому ця діяльність може бути домінантною досить тривалий час у житті людини.

Чинником, що має мотиваційне значення та ставить перед людиною цілі, є **рівень домагань** особистості – прагнення досягти цілей того ступеня складності, на який людина вважає себе здатною. В основі рівня домагань лежить самооцінка, підтримання якої стало для людини потребою. За даними американських психологів, рівень домагань залежить від співвідношення двох протилежних мотиваційних тенденцій – прагнення до успіху та уникнення невдачі, які входять до структури мотивації досягнення.

Переконання становлять основу соціогенних мотивів і втілюють усвідомлені потреби особистості діяти відповідно до своєї внутрішньої позиції, поглядів, теоретичних принципів. Основою таких потреб виступає сукупність знань про природу, суспільство і людину, тобто світогляд. Світогляд і пов'язані з ним переконання мають складну психологічну структуру, які містять три головні компоненти: **когнітивний** (знання); **емоційний** (оцінка, ставлення); **поведінковий** (воля).

Установка – це стійка схильність індивіда до конкретної форми реагування, за допомогою якої може бути задоволена та чи інша потреба. Установка спонукає

людину орієнтувати свою діяльність у певному напрямі і діяти послідовно щодо всіх об'єктів і ситуацій, з якими вона пов'язана. Поняття «установка» спочатку ввели в експериментальну психологію німецькі психологи (Л. Ланге, Г. Мюллер, Т. Шуман). Однією із підструктур діяльності є *спосіб* її виконання. Його визначають три попередні підструктури (мета, потреба, мотив), але, сприйнятий як ціле, має свою психологічну структуру. До її складових входять: рухи, дії, операції, навички, уміння, звички.

Дія – це складова процесу діяльності, спрямований від суб'єкта до предмета зв'язок.

Зазвичай дія становить систему рухів. *Рух* є природною фізіологічною функцією живого організму (рух плоду в організмі матері). Найбільшу кількість рухів доросла людина набуває з життєвим досвідом. Рушійні здібності у людей різні.

Дії людини можуть спрямовуватися не лише на матеріальні об'єкти, а й на людей; тоді вони стають компонентом поведінки (вчинком, якщо не порушують норм поведінки, і провиною, якщо суперечать їм).

Окрім **фізичних** (зовнішніх, моторних), виокремлюють **розумові** (внутрішні, психічні) дії. Безпосередні предметні дії переважають над сутнісними властивостями цих об'єктів.

Подібний процес переходу від зовнішньої дії до внутрішньої називається *інтерпретацією* («перетворенням на внутрішнє»). Головним засобом, здійсненням цього переходу є слово. Зворотний процес переходу внутрішньої, психічної діяльності у зовнішню, предметну форму, називається **екстеріоризацією**.

Коли людина добре опанувала конкретну дію і може виконувати її за будь-яких умов, то кажуть, що у неї сформувалося вміння.

Уміння – це здатність людини результативно, якісно і вчасно (ефективно) виконувати роботу (реалізовувати процес, дії щодо перетворення предмета на продукт) у нових умовах. Будь-яке вміння включає уявлення, знання, а також навички концентрації, розподілу і переключення уваги, навички сприйняття, мислення, самоконтролю і регулювання процесу діяльності.

Уміння-майстерність – якісно новий рівень діяльності. Воно формується, з одного боку, на основі інтеграції первинних, елементарних умінь, а з іншого – із набуттям особливих компонентів діяльності, так званих навичок.

Навички – це здатність людини виконувати цілеспрямовані дії автоматизовано, без спеціально спрямованої уваги на предмет дій. Навички можуть бути розумові (мислення та пам'ять), сенсорні (сприйняття), рухові (психомоторні) і вольові. Коли людина набуває навичок, різко змінюється характер її діяльності: зменшується час виконання дії, кількість здійснених помилок, втомлюваність від праці. Це зумовлено тим, що зникають зайві рухи і зменшується напруга під час виконання дії. Оволодіння навичками є обов'язковою умовою професійної діяльності. Навички стимулюють вияв творчості в діяльності людини, за допомогою них можна передбачувати системи прийомів (способів виконання, контролю й регулювання дій). Успіхи у будь-якому виді діяльності визначаються оволодінням певною сумою навичок. Виокремлюють такі види навичок: рухові, мисленнєві, сенсорні і поведінкові.

Елементарні уміння і навички можуть набувати характеру так званих операцій. Під **операціями** розуміють відносно завершені і, здебільшого, автоматизовані перцептивні, мнемонічні, інтелектуальні й моторні акти, що входять до складу тієї чи іншої дії. Їх відмінність від діяльності і дії полягає в тому, що вони визначаються не цілями і мотивами, а умовами конкретної ситуації.

Особливе місце в житті людини посідають звички. **Звичка** – це потреба здійснювати певні дії. Силу звички відчувають практично всі люди. Проте вони мають позитивний і негативний характер.

Звичка – це автоматизований значною мірою спосіб здійснення дій, навичка, яка настільки закарбувалася, що стала особливою потребою. Якщо з якихось причин навичка не задоволена, то у людини виникають неприємні переживання, внутрішня тривога.

Обов'язковим складовим елементом умінь, навичок і звичок є **знання**. **Знання** відображають зв'язок між пізнавальною і практичною діяльністю людини. Знання виявляється у поняттях, судженнях, узагальненнях. Словом, **знання** – це система

понять, властивостей, відносин, концепцій, теорій, законів щодо предметів і явищ у їх взаємозв'язку.

У навчальному процесі орієнтуються на чотири рівні передачі й засвоєння знань: знайомство; відтворення; уміння й навички; творчість.

Результат діяльності характеризується двома компонентами: продуктом і психічним результатом.

Продукт – це те, що отримано після реалізації дій над предметом діяльності відповідно до мети.

Психічний результат діяльності – це новоутворення в структурі психічних властивостей особистості, особливо в її досвіді, тобто у знаннях, навичках, уміннях. Отже, **психічний результат** діяльності – це нові вміння, навички, знання, навчальна компонента будь-якої діяльності людини. Позитивний психічний результат визначається відсутністю помилкових дій. Зрештою, **психічний результат** – це додаток до засобів суб'єкта.

Засоби суб'єкта – це його підготовленість до діяльності, до дій, що визначаються: особистим досвідом у конкретній сфері діяльності; засвоєними знаннями, нормами поведінки, морально-естетичними цінностями; сформованими уміннями, навичками та звичками.

2. Види і типи діяльності

Види діяльності забезпечують можливість існування людини та її формування як особистості. До основних видів діяльності людини належать: **гра, навчання, праця, спілкування**.

Ігрова діяльність є формою вияву активності дитини дошкільного віку. Водночас, вона є основним засобом пізнання дитиною зовнішнього світу, відображенням його відчуттів, сприймання, уявлення тощо.

Навчальна діяльність. Навчання – основний різновид діяльності дітей шкільного віку; активна, свідомо й цілеспрямована діяльність, яка полягає у засвоєнні знань, які набуло людство, щоб підготувати дітей до майбутньої самостійної трудової діяльності. Навчання не обмежується шкільним віком. Сьогодні існує формула: навчання через усе життя.

Праця – свідомо діяльність людини, спрямована на створення матеріальних і духовних благ. Вона є важливою умовою існування та розвитку людини. **Праця** – це жива єдність фізичного та психічного. Характерною особливістю праці є те, що людина передбачає її результати.

Спілкування – це діяльність, яка полягає в обміні інформацією між людьми. Спілкування слід розглядати як одну із форм комунікацій, як взаємодію на основі психічного віддзеркалення. **Вища форма спілкування** – мовне спілкування, тобто обмін інформацією за допомогою слів, які виражають поняття. Головною особливістю діяльності спілкування є те, що вона наявна у будь-якому основному виді діяльності, оскільки ні гра, ні навчання, ні праця не можуть реалізуватися без обміну інформацією.

Типи діяльності будуються за ознаками суспільних відносин, потреб і предметів. Основними типами діяльності є такі: **перетворювальна, комунікативна, предметна, духовно-пізнавальна, художньо-творча, соціальна, ціннісно-орієнтаційна, споживча, злочинна.**

Сукупність чинників, які зумовлюють ефективність діяльності, можна поділити на **зовнішні** та **внутрішні**.

До **зовнішніх** належать: - умови виконання діяльності людини (фізико-хімічні, технологічні, інформаційні тощо); - вид, характер та величина навантаження; - психологічний клімат; - соціально-побутові умови.

До **внутрішніх** належать: - професійна кваліфікація та досвід людини; - її особистісні особливості, особливості окремих психічних функцій, нейродинамічних якостей; - емоційні та вольові компоненти, самоконтроль; - стан та працездатність людини під час виконання діяльності; - загальні та професійні інтереси людини, її світогляд, переконання й установки, життєвий досвід; - рівень мотивації до діяльності; - задоволеність роботою тощо.

Діяльність людини є багатогранною. Згідно із сучасним розумінням сутності і змісту педагогічної діяльності вона є мета-діяльністю, позаяк надбудовується над діяльністю вихованців. Учитель не лише визначає мету навчання і виховання, а й докладає зусиль, щоб ця мета була усвідомлена і сприйнята учнями. Більше того, успіх педагога залежатиме від того, чи він достеменно пізнає мету самого учня і

допоможе йому її реалізувати. Адже над-завдання учителя полягає в тому, щоб залучити учня до активної і самостійної діяльності. У цьому сенсі, як слушно зауважив Ш. О. Амонашвілі, «духовний світ дитини збагачуватиметься лише тоді, коли вона це багатство вбиратиме через дверцята своїх емоцій, через почуття співпереживання, спільної радості, гордості, через пізнавальний інтерес; силоміць збагачувати цей світ – все одно, що зловмисно висаджувати райські яблука в отруєний ґрунт».

У процесі діяльності учитель зможе простежити, як відбуваються й змінюються психічні процеси, стан учня. Тут йому стануть у пригоді різноманітні методи дослідження психіки учнів: спостереження, опитування, тестування, метод психологічного аналізу процесу та продуктів діяльності тощо. Особливо ефективним у навчально-виховному процесі є діалогічне педагогічне спілкування. *Діалог педагогічний* – це дія в педагогічному процесі, яка дає можливість кожному суб'єкту висловитись. Під час діалогу відбувається визнання не лише рівності особистісних позицій, відкритість і довіра партнерів, а й розуміння, усвідомлення учителем події, ситуації, в якій перебуває учень і яка має для нього життєво важливе значення. Педагог здатний проаналізувати, наскільки учень в такій ситуації діяв формально чи не формально, прогнозовано чи не прогнозовано. З іншого боку, він спроможний здійснити саморефлексію власного ставлення до учня, самооцінки своїх дій. Отже, учитель в умовах розвивального навчання, педагогічного діалогу розкриває потік практичних дій учня. Учитель навчає не так діяти, як самостійно планувати й обґрунтовувати майбутню дію та шукати способи її реалізації.

Лекція №7. Пізнавальні психічні процеси

План:

- 1. Психічне як процес.**
- 2. Психічне відображення та відчуття.**
- 3. Увага та її види.**
- 4. Сприймання.**
- 5. Спостереження.**
- 6. Мислення.**
- 7. Уява.**
- 8. Пам'ять і забування.**

1. Психічне як процес

Психічні процеси – це різні форми єдиного цілісного відображення людиною довкілля і себе в ньому. Психічні процеси іноді називають психічними функціями. Здавна психічні процеси поділяють на такі сфери (класи) – **пізнавальні, емоційні, вольові**.

Психічне як процес – поняття, яке увів у психологію І. М. Сеченов, розкриває основний спосіб існування психічного. Психічне існує як процес – живий, найбільш пластичний, неперервний, відтак воно розвивається, породжує продукти своєї активності (психічні стани й образи, поняття, почуття, розв'язання або нерозв'язання задачі тощо).

Мислення – це аналіз, синтез, узагальнення умов, вимог, задач, методів їх розв'язання. У неперервному процесі утворюються **перервні розумові операції** (логічні, математичні, лінгвістичні тощо), породжувані мисленням. Мислення як процес нерозривно пов'язане з мисленням як діяльністю (з мотивацією, хистом тощо).

На кожній цій стадії психічного розвитку людина здійснює мисленевий процес, виходячи з мотивів, що вже склалися і умінь. Подальше формування мотивів і здібностей, умінь відбувається на його наступних стадіях. При цьому операції мислення, сприймання та інші процеси формуються здебільшого несвідомо.

Однак на рівні особистісного аспекту, наприклад, мислення, сприймання, людина значною мірою свідомо регулює ці пізнавальні процеси. Нерозривний взаємозв'язок усвідомленого і неусвідомленого забезпечує неперервність психічного як процесу. Його неперервність виявляється в тісному взаємозв'язку пізнавального і ефективного компонентів будь-якого психічного акту.

Психічні процеси є компонентами діяльності людини, що часто стають особливими діями (**перцептивними, мнемічними, мисленнєвими, мовленнєвими, уявними, вольовими** та ін.).

2. Психічне відображення та відчуття

Психічне відображення – активний цілісний процес, що виявляється в різних формах і характеризується єдністю пізнання, *переживання і прагнення*, єдністю *психіки і діяльності* людини.

Важливою його умовою є спрямованість активності психічного віддзеркалення на предмети і явища, що викликають інтерес та увагу людини. Вищими формами відображення є уява (фантазія) і мислення, які існують в нерозривному зв'язку з мовленням. Під час взаємодії людини із зовнішнім світом психічно віддзеркалюються також різноманітні потреби, інтереси, емоції, почуття, прагнення, в яких відбиваються життєво важливі для неї об'єкти, що стають цілями і мотивами її діяльності.

Психічне віддзеркалення є внутрішньою єдністю психічних процесів, дій, станів і властивостей людини. Провідну роль в індивідуальному формуванні психічного віддзеркалення відіграє засвоєння людиною в процесі навчання і праці матеріальних і духовних багатств, вироблених людством, входження її в систему суспільних відносин, соціалізація.

Вчені-психологи доводять, що базова форма процесу пізнання перебуває у сфері *відчуттів*. Вони визначають *відчуття* як *психологічну реакцію, що відбувається внаслідок дії подразників на органи чуття*. Кожному відчуттю характерні три основні риси: **якість, інтенсивність, тривалість**.

Якість – це основна властивість, яка дозволяє відрізнити одні відчуття від інших. Прикладом якісної відмінності може бути: відмінність між відчуттям кислого і солодкого, синього і червоного.

Інтенсивність відчуття вказує на кількісну відмінність. Прикладом її може бути відмінність між відчуттями від яскравого і слабкого світла, сильного і слабкого звуку, ніжного і грубого тиску на шкіру. Різна інтенсивність відчуттів засвідчує нам силу звуку, яскравість світла і т. ін., й значною мірою є ключем до пізнання того, що відбувається у зовнішньому світі.

Інтенсивність відчуття зростає й слабшає залежно від сили подразника. Співвідношення між зміною сили подразника і зміною сили відчуття сформовано в законі Е. Вебера, відповідно до якого *пори́г розрі́знення* чутливості сенсорних систем завжди вищий за подразника, що діяв раніше, на окрему ділянку.

До того ж, відчуття відрізняються одні від одних меншою або більшою **тривалістю**.

Сучасна психологія значну увагу приділяє явищу **контрасту відчуттів**. Цей контраст може бути **послідовний** (наприклад, якщо з'їсти яблуко після грудки цукру, воно видається кислим) або **одночасний** (сірий предмет на чорному тлі світліший, ніж на білому).

Типи відчуттів. Залежно від спеціалізації рецепторів, які сприймають подразнення з навколишнього світу або з організму, можна виокремити різноманітні типи відчуттів. Це відчуття: зору, слуху, нюху, смаку, тепла чи холоду, болю, вібрації, положення і руху тіла, рівноваги та стану внутрішніх органів.

Відчуття зору. Загальновідомо, що за ступенем розвитку зорові відчуття посідають перше місце. Ця першість зумовлена тонкою і складною будовою органу і витонченою природою подразника. Око людини реагує на електромагнітні хвилі завдовжки 390–760 мілімікронів. Через зір ми отримуємо понад 80 % інформації про навколишній світ.

Відчуття слуху. Рецептори, за допомогою яких ми чуємо акустичні хвилі, містяться у внутрішньому вусі людини, у спіральному кортієвому органі. Саме там відбувається **перетворення акустичних подразників на нервові імпульси**. Відчуття слуху є джерелом задоволення і пізнання (наприклад, слухання музики). Інтелектуальна цінність слуху зумовлена кількістю відчуттів, які ми здатні чітко розуміти. Людське вухо здатне вловлювати акустичні хвилі з частотою до 20 000 імпульсів на секунду. Внаслідок старіння верхня межа значно знижується, через що старші люди часто не чують звуків високої частоти. Найкраще сприймаються звуки в межах від 1 000 гц. Нижній поріг людського слуху близький до нуля, а верхня межа – 140 децибел.

Смак і відчуття нюху. Ці відчуття не відзначаються дуже високою вишуканістю і належать радше до органічних (в аспекті задоволення чи незадоволення). Це свого роду «вартові» організму, оскільки попереджують, що добре і що зле. Слід сказати, що поріг чутливості до запахів у людей дуже різний. До одних запахів ми адаптуємося швидше, до інших – досить тривалий час.

Рецептори людини реагують на чотири основні смаки: *солодкий, кислий, солоний, гіркий*.

Відчуття дотику. Рецептори представлені вільними нервовими закінченнями в епідермі. Найбільша кількість шкіряних рецепторів на кінчику носа, у пучках пальців, на губах та на кінці язика. Тому ці ділянки найчутливіші до дотику. *Інші відчуття* – це відчуття холоду й тепла, відчуття болю, опорно-рухові, відчуття рівноваги тощо. Щоб викликати відчуття, подразник повинен досягти мінімальної сили – нижнього абсолютного порогу чутливості.

Нижній абсолютний поріг чутливості – мінімальна сила подразника, що, діючи на аналізатор, спричиняє ледве помітне відчуття. Подразники меншої сили називають *підпороговими*. Вони не викликають відчуття, і сигнали про них не передаються в кору головного мозку.

Верхній абсолютний поріг чутливості – максимальна сила подразника, за якої ще виникає адекватне відчуття. Подальше зростання сили подразників, які діють на рецептори, може призвести до больових відчуттів.

Крім абсолютних порогів, чутливість аналізатора є також диференційний поріг (поріг розрізнення). *Диференційний поріг чутливості* – мінімальна різниця в інтенсивності двох подразників, яка викликає ледве помітну відмінність у відчуттях.

Чутливість аналізаторів, визначена абсолютними порогами, не є сталою. Вона змінюється залежно від фізіологічних і психологічних вправ, серед яких особливе місце належить адаптації. Адаптація (лат. *adapto* – пристосовую) – зміна чутливості аналізатора під впливом подразника постійної сили, що діє тривалий час. Вона проявляється у меншій чутливості за великої сили подразників і вищій – за малої. Відповідно розрізняють її різновиди: - повне зникнення відчуттів за тривалої дії подразника; - зниження чутливості органа чуття під дією сильного подразника; - підвищення чутливості органа чуття внаслідок дії слабкого подразника.

Взаємодія відчуттів. Інтенсивність відчуття залежить не лише від сили подразника, адаптації рецептора, а й від інших подразників, які одночасно впливають на інші аналізатори. Це означає, що відчуття взаємодіють.

Дослідження засвідчують, що туговухі краще чують при світлі, ніж у темряві. Слухові подразники впливають на чутливість зорового аналізатора. Для взаємодії

відчуттів характерна і така тенденція: слабкі подразнення одного фактора підсилюють чутливість іншого, а сильні подразнення знижують чутливість іншого. Можливий також протилежний процес – сенсibilізація.

Сенсibilізація (лат. Sensibilis – чутливий) – підвищення чутливості органів чуття внаслідок взаємодії аналізаторів і систематичних вправ. Взаємодія відчуттів виявляється і в синестезії.

Синестезія (від грец. Synaesthesia – одночасне відчуття) – виникнення під впливом подразнення одного аналізатора відчуття, характерного для іншого аналізатора. Вона характерна для різних видів відчуттів. Якщо у відповідь на подразнення виникають невідповідні йому зорові образи, то йдеться про **фотіزم** (від грец. photos – світло). Якщо **синестезійні** образи мають слуховий характер, то їх називають **фонізмами** (гр. phōnē – звук). Поширеною є нюхо-смакова синестезія, про що свідчать вислови «гіркий запах», «солодкий запах».

3. Увага та її види

Увага – це форма психічної діяльності людини, яка полягає в її спрямованості і зосередженості на конкретних об'єктах. Увага нерозривно пов'язана з діяльністю людини, в діяльності вона існує і нею підтримується.

З іншого боку, **увага** – це необхідна внутрішня умова психічної діяльності людини. Вона потрібна для того, щоб будь-яке враження від предметів і явищ зовнішнього світу «дійшло до свідомості» людини, щоб той чи інший факт її діяльності «прийшов у свідомість», наголошував І. Сеченов. Якщо ж акт діяльності людини не приходить у її свідомість, то наслідки цієї діяльності можуть бути не тільки негативними, а й трагічними, як для самої особистості, так й інших. Недаремно великий педагог К. Ушинський казав, що увага – це ті двері, в які входять знання.

Увага вносить порядок і простоту в нашу свідомість. Більше того, увага відіграє важливу роль в економії нашого душевного життя, оскільки вона здійснює психічний відбір явищ.

Види уваги: **мимовільна, довільна, післядовільна.**

Мимовільна увага – така, що складається в процесі взаємовідносин людини з навколишнім середовищем незалежно від її свідомого наміру і без будь-яких вольових зусиль з її боку.

Умовами вияву мимовільної уваги є: - раптовість появи об'єкта (наприклад, неочікувана зустріч); - сила впливу об'єкта (побачені вперше високі гори, море); - зміна інтенсивності і положення об'єкта в просторі; - співвідношення об'єкта з фоном, на якому він виступає і т. ін.

Довільна увага – така, яка свідомо спрямовується і регулюється людиною. В розвинених формах – це **вольова увага**. Наприклад, ми прислуховуємося до приємної мелодії. Але довільна, у загальноприйнятому сенсі, – це чітка уява про якусь мету. Досягнення мети вимагає не лише уяви, але й вияву волі.

Мимовільну увагу іноді називають **пасивною**, а **довільну** – **активною**. Проте це не зовсім так: обидва види є виявом активного ставлення людини до середовища, але по-різному зумовленими. Довільна увага виникає з мимовільної, коли утворюються узагальнені умовні зв'язки. Втім, і довільна увага може стати мимовільною з огляду на зміни в мотивації діяльності. Трапляються непоодинокі випадки, коли, наприклад, людина розпочинає складну і непривабливу роботу, пов'язану із підрахунками. Процес входження в діяльність спочатку повільний і тяжкий. Поступово він досягає результатів, і його зацікавлює сам процес. Для підтримання уваги вже не потрібні вольові зусилля, оскільки виникає **післядовільна увага**.

Післядовільна увага – та, що виникає на основі інтересу до процесу діяльності. Вона є цілеспрямованою, тобто залишається на тому ж об'єкті чи виді діяльності, свідомо контролюється (як довільна увага) і не потребує вольових зусиль для підтримання (як мимовільна). Її виникнення збільшує тривалість зосередження на діяльності, сприяє зменшенню втоми, підвищенню продуктивності праці. Післядовільна увага є оптимальною у всіх видах діяльності, але особливо ефективною – у розумовій роботі. Шлях до неї лежить через пробудження інтересу до діяльності.

До структури уваги належать: **концентрація, стійкість, розподіл, переключення і обсяг**.

Концентрація уваги – це стан свідомості, необхідний для того, щоб включитися в діяльність, зосередитися на завданні. Концентрація сприяє або підвищенню інтенсивності сигналу, або збільшенню значущості діяльності при обмеженні поля сприйняття. (Як відомо, Архімед із Сіракуз був настільки зосереджений на своїх наукових дослідженнях, що не сприйняв загрози і прийняв смерть від римського легіонера).

Стійкість уваги – тривалість привертання уваги до одного й того самого об'єкта або завдання. Стійкість мимовільної уваги, що виникає без зусилля, – всього 2–3 секунди. Довільна увага досягається вольовим зусиллям, послаблюється через 15 хвилин напруженої праці, а потім починає коливатися.

Розподіл уваги – це здатність людини одночасно зосереджувати увагу на кількох об'єктах, що дає змогу виконувати одразу кілька дій (класичним прикладом у цьому випадку є Цезар).

Переключення уваги – це зворотний бік розподілу уваги, що вимірюється швидкістю переходу від одного виду діяльності до іншого. У творчих людей переключення уваги відбувається набагато швидше, ніж у нетворчих. Погане переключення уваги призводить до неуважності. Нормальна людина здатна переключати увагу три-чотири рази на секунду.

Обсяг уваги – це кількість предметів або явищ, що їх людина утримує одночасно у своїй свідомості. Якщо сприймається новий матеріал, то у свідомості одночасно відбивається щонайбільше один об'єкт. Коли увага спрямована на знайомі предмети, то людина здатна водночас утримувати кілька предметів. Здебільшого, свідомість відбиває 7 ± 2 предмети.

Формами уваги є **зовнішня і внутрішня**.

Зовнішня – та, що виявляється в зовнішніх діях людини, спрямованих на краще віддзеркалення безпосередньо об'єктів і практичне оволодіння ними. (Ця форма уваги прекрасно зображена на художньому полотні «Мисливці на відпочинку» Перова).

Особливо виразно зовнішня увага виявляється тоді, коли не просто дивимося, а придивляємося; не просто слухаємо, а прислуховуємося (це життєва або сенсорна, перцептивна увага). Тут важливим виявом є поза, міміка. В основі рухової, моторної

уваги лежать очікування (спортивні змагання). Неуважність у відносинах часто свідчить про брак культури людини й призводить до розриву цих відносин.

Внутрішня увага – така, що спостерігається у наших внутрішніх діях. (До прикладу, рахування «подумки»). Тут предмети дані уявно, мислення відбувається за допомогою внутрішньої мови.

Звичайно, поділ уваги за формою на зовнішню і внутрішню є відносним. Вони взаємодіють не лише у взаємозв'язку, а й переходять одна в одну.

4. Сприймання

Сприймання – це психічний процес віддзеркалення у свідомості людини предметів як цілісних чуттєвих образів при безпосередньому їх впливові на органи чуттів. Сприймання включає в себе усвідомлення предметів, яке ґрунтується на залученні щоразу нових вражень у систему вже наявних знань. Основою сприймання виступає єдність різних аспектів, властивостей об'єкта, що діє як комплексний подразник. **Сприймання** – це складний психічний процес, який залежить не лише від інформації органів чуття, а й від настрою, очікувань, життєвого досвіду людини тощо. На відміну від відчуттів, які віддзеркалюють лише окремі властивості та якості предметів, **сприймання** завжди *цілісне і предметне*, воно об'єднує відчуття, що йдуть від низки аналізаторів.

Вчені виокремлюють *властивості* сприймання: безпосередність, упорядкованість структури, значущість, селективність, стабільність (Анджей Ягелло); інші – формулюють закони сприймання: предметність, цілісність, структурність, константність та осмисленість (С. Д. Максименко), решта – виділяє особливості сприймання: предметність, цілісність, структурність, константність та осмисленість.

Сприймання можуть бути: повними і неповними; глибинними і поверховими; адекватними та ілюзорними; швидкими й повільними.

Сприймання класифікують: 1) за типом аналізаторів, які домінують у процесі віддзеркалення предмета чи явища; 2) за типом явищ, що відбуваються в навколишньому середовищі й віддзеркалюються у сприйнятті.

Відповідно до *першого критерію*, сприймання поділяють на: • *сприймання моносенсорні*, коли виразно домінує один тип відчуття, наприклад, сприймання

зорові, слухові, дотику тощо; • *сприймання полісенсорні*, коли більш-менш рівномірно задіяні різні види відчуттів.

За *другим критерієм* виокремлюють: • сприймання предметів, мови, музики; • сприймання простору та просторових відношень між предметами; • сприймання плину часу; • сприймання руху предметів чи живих істот, а також руху власного тіла; • сприймання людини людиною.

Сприймання простору. Щоб жити, людина повинна орієнтуватися в просторі. Сприймання простору відбувається за участю зорового, кінестетичного та слухового аналізаторів.

Об'єктом просторових сприймань є диференціація розмірів і форм предметів, відстаней, розміщення їх у просторі глибини, рельєфу. Сприймання розмірів на зір і дотик досягає значної точності.

У сприйманні простору важливу роль відіграють *акомодація* та *конвергенція* органу зору. *Акомодація* – це зміна опуклості кришталика відповідно відстані до предмета, а *конвергенція* – це спрямування очей на предмет сприймання. Ці фізичні зміни в органі зору пов'язані із сприйманням відстані та обсягу предмета.

Сприймання часу – це віддзеркалення дійсності в послідовності явищ або подій.

Залежить від ритму перебігу природних процесів і відпрацювання рефлексів на тривалість часу. Суб'єктивізм у сприйманні часу зумовлюється практичною діяльністю людини.

Сприймання руху – це віддзеркалення напряму й швидкості просторового існування предметів. Ритмічна зміна явищ у світі, зокрема збудження й гальмування є основою відліку часу. У віддзеркаленні часу беруть участь різні аналізатори, але найточніше розрізняють невеликі часові інтервали слуховий і кінестетичний аналізатори.

На сприймання часу впливають емоції людини: при позитивних емоціях виникає ілюзія прискореного плину часу, а при негативних – час суб'єктивно сповільнюється. Окрім того, сприймання часу залежить від вікових особливостей людини: у дитинстві і юності час минає суб'єктивно повільніше, а в дорослості

людини – швидше. Отже, «чуття часу» не є вродженим, воно розвивається в процесі життя.

Сприймання людини людиною спочатку здійснюється на основі зовнішніх ознак: поведінки, манер, мови, жестів, емоцій, діяльності і т. ін.

Сприймаючи дії, рухи, вчинки, діяльність людини, люди уточнюють свої враження один про одного, доходять до психологічної сутності іншого, корегують своє ставлення до іншої людини.

Залежно від того, якою мірою пов'язані сприймання з нашими намірами і волею, вони можуть бути поділені на **мимовільні** і **довільні**.

5. Спостереження

Спостереження – це умисне планомірне сприймання, здійснюване з певною, чітко усвідомленою метою. Основні умови успішного спостереження – чіткість завдання і підготовленість до нього, а також активність мислення.

Спостережливість – це здатність помічати в предметах і явищах малопомітні, але водночас суттєві чи важливі для конкретної мети деталі, ознаки або властивості.

Сучасна наука значну увагу приділяє позавідчуттєвому (не-рецепторному) сприйманню, яке виявляється у таких формах: • **телепатії**, тобто здатності передавати на відстані думки від однієї людини до іншої без участі органів чуття або технічних засобів;

• **яснобачення** – спостереження подій, які ще не відбулися, пророкування майбутнього; • **криптестезії** – сприйняття предметів або явищ, які не впливають на людські рецептори.

6. Мислення

Здатність до мислення – це одна із найхарактерніших особливостей людини.

Мислення – це найвища форма віддзеркалення реальності та підґрунтя свідомої цілеспрямованої діяльності людини, що спрямовується на опосередковане, абстрактне, узагальнене пізнання дійсності. Тому в ньому найважливіше значення мають слово, мова, аналізатори.

Мислення – це також спроможність пізнання причин того, що існує. Мислення є завжди творчим процесом. Завдяки йому відбувається пізнання

багаторазових зв'язків, взаємозалежностей, відносин між предметами, подіями та явищами. Мислення відкриває нові знання про дію різних законів, яким підлягає вся реальна дійсність. Мислення виконує дві основні функції: 1) дає змогу краще пізнати світ і зрозуміти реальну дійсність; 2) організовує людські вчинки. **Організовані вчинки** – це такі, що попередньо осмислюються, передбачаються в думках, зокрема планування поетапного їх виконання.

Всі ці етапи виконання будь-яких завдань характеризуються конкретними **формами мислення**: **асоціація** – елементарні зв'язки уявлень і понять між собою, завдяки яким одне уявлення, поняття викликає інше; **судження** – відбиття логічних зв'язків між предметами і явищами; здебільшого, в процесі суджень щось стверджується або заперечується; **умовивід** – утворення шляхом міркування нового судження на основі кількох взаємопов'язаних суджень; це форма опосередкованого пізнання, яка характеризується висновком, створена з кількох суджень та знімає невизначеність, дає відповідь на запитання, що усвідомлюється як розуміння; **розуміння** – пізнання зв'язків між предметами, явищами, що переживається як задоволення пізнавальної потреби; **поняття** – це найвищий рівень узагальнення, характерний для словесно-логічного мислення, в якому віддзеркалюються істотні ознаки досліджуваного об'єкта; поняття є віддзеркаленням загальних й сутнісних властивостей предметів і явищ дійсності, що виражається словом або кількома словами, щоб сформулювати узагальнений образ навколишньої дійсності.

Умовивід та **розуміння** ґрунтуються на двох основних процесах – індукції та дедукції.

Індукція – це рух думки від одиничних суджень до узагальнених; **дедукція** – рух думки від загального судження до одиничного. Вся мисленнєва діяльність (судження, умовиводи, розуміння, формування понять) складається з таких розумових операцій: **аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, абстракція і конкретизація**.

Аналіз – мисленнєвий поділ предмета, явища на складові частини, ознаки, властивості та виокремлення цих компонентів.

Синтез – мисленнєве поєднання в одне ціле окремих частин, ознак, властивостей предметів, явищ або понять.

Порівняння – встановлення подібності або відмінності між предметами, явищами та їх компонентами.

Узагальнення – виокремлення на підставі порівняння сутнісних особливостей групи предметів, явищ або понять, їх компонентів з абстрагуванням від несуттєвих ознак.

Абстракція – мислиме виокремлення сутнісних особливостей групи предметів, явищ або понять, їх компонентів з абстрагуванням від несуттєвих ознак.

Конкретизація – перехід від загального до часткового, зв'язок теорії з практикою, розкриття окремих положень на прикладі реального в об'єктивному світі предмета, явища, перехід до конкретної дійсності, до чуттєвого досвіду, сприяння кращому пізнанню дійсності.

Розрізняють такі види мислення: **наочно-дійове** – ґрунтується переважно на вже набутому досвіді й використовує такі операції, як аналіз та абстракція; **образне** – застосування образів предметів, які засвоєні у минулому та запам'яталися; **абстрактно-логічне** – віддзеркалення фактів, зв'язків і закономірностей, які не відтворюються ані в наочно-дійовому, ані образному уявленні; **розуміння усної або письмової мови** – пізнання таких зв'язків між предметами і явищами, які вже подано джерелом інформації у системі понять, що віддзеркалюють ці зв'язки; **мислення ймовірностями** ґрунтується не на безпосередньому сприйманні предметів, а на ступені ймовірності подій, що очікуються; **інтуїтивне й дискурсивне мислення**. При інтуїтивному мисленні людина не може пояснити, як дійшла таких висновків. Знає відповідь на якесь запитання, але не вміє аргументувати свої погляди, неспроможна підтвердити правильність своїх переконань як самій собі, так і іншим.

Використовуючи дискурсивний тип мислення, особа чітко усвідомлює почергові етапи на шляху до якоїсь думки чи переконання; свої думки здатна висловити конкретними фразами, переказати їх іншим, і так перевірити правильність своїх поглядів чи переконань.

Творче (продуктивне) й відтворювальне (репродуктивне) мислення. **Творче мислення** – це найцінніша форма мислення, суть якого полягає у розв'язуванні

проблем. Втім, у житті людини частіше виявляється менш ефективне мислення – *відтворювальне*, яке ґрунтується на здобутих раніше знаннях.

Сутнісними рисами мислення є: *діапазон, швидкість, гнучкість, критичність*.

Удосконалення мислення може бути ефективним за таких умов: • неперервності розвитку (упродовж життя); • активізації мислення під час подолання перешкод, життєвих труднощів; • розв’язуючи складну проблему, слід іти шляхом варіативності, не обмежуючись першою ідеєю, що спала на думку; • враховувати причиново-наслідкові зв’язки, перш ніж приступити до реальних дій.

Мислення діалектично взаємопов’язане з мовою. Мова зміцнює мислення, відірване від актуальних стимулів, допомагає зрозуміти суть явищ.

Вищою формою розумової діяльності є також уява.

7. Уява

Уява – це створення людиною нових образів на основі минулих, яких вона безпосеред-ньо не сприймала і не сприймає.

Уява – це відліт від дійсності, але і зв’язок з нею. Чим різнобічніше сприймання людини, чим багатший її життєвий досвід, тим яскравішими, повнішими і точнішими бувають створені нею уявлення про предмети, яких вона безпосередньо не сприймала.

Види уяви поділяють залежно від: 1) характеру діяльності людини на: *творчу і репродуктивну* (відтворювальні); 2) змісту уяви – на *художню, наукову, технічну*; 3) участі волі в діяльності людини – на *мимовільну і довільну*.

Репродуктивна уява. Суть репродуктивних уяв полягає у відновленні у свідомості минулих спостережень і переживань. Вони ґрунтуються на набутому досвіді. У щоденному житті людина дуже часто послуговується цим типом уяв.

Творча уява. Суть творчих уяв полягає у створенні людиною образів предметів, ситуацій чи подій, яких вона раніше ніколи не бачила і не переживала. Вона формується з елементів різних попередніх спостережень. Без таких уяв повноцінне життя людини також реальне.

Художня уява. У змісті цієї уяви переживаються чуттєві образи.

Наукова уява. Пріоритетними у змісті цієї уяви є видобування гіпотез, експерименту.

Технічна уява. Сутнісним у змісті цієї уяви є домінування просторових відносин.

Мимовільна уява. Характеризується вільним перебігом образів у нашій свідомості. Логічний зв'язок між послідовними образами може бути повністю відсутній. Часто такі уявлення набувають нав'язливих форм; деякі образи проникають у нашу свідомість поза нашою волею, перешкоджають виконувати необхідні дії, їх важко позбутися. До сфери мимовільних уявлень також належать сонні марення, на появу й суть яких ми не маємо жодного впливу.

Довільна уява. Це цілком свідоме й спрямоване генерування уявних образів. Цим типом уяви людина здатна керувати. Вони можуть виникати під впливом провокаційних чинників, наприклад, інформації, яку ми почерпнули з книги, фільму тощо.

Коли ж ми спроможні створити в уяві абсолютно нові самодіяльні образи, які нам ніколи раніше не траплялися, то можемо стверджувати, що володіємо **творчою уявою**.

Особливу цінність має **перспективний характер уявлення**, тобто його роль у передбаченні й плануванні майбутніх подій з прогнозуванням, як розвиватимуться ті або інші ситуації.

Різновидом уявлень є **мрії**. Їх можна розглядати як своєрідний комплекс свідомих і творчих образів, пов'язаних з прагненнями, бажаннями людини стосовно майбутнього.

Вони можуть бути пов'язані з умовами й засобами, необхідними для їх здійснення, хоча часто, особа, яка віддається мріям, абсолютно не зважає на фактор реальності.

Процеси уяви. Процеси уяви мають аналогічно-синтетичний характер. Творення образів уяви відбувається різними способами, прийомами. Найпростішим є **аглотинація** (лат. agglutatio – склеювання) – механічне поєднання в новому образі елементів і властивостей, які у повсякденному житті не поєднуються. Таким був шлях творення давніх образів, що поєднують частини тіла людини, тварини чи птиці: кентавр, русалка, крилатий кінь Пегас та ін. Аглотинацію використовують не лише у фольклорній творчості, а й техніці (тролейбус, акордеон, гідролітак та ін.).

Гіперболізація (гр. *hyperbole* – перебільшення) – збільшення предмета або кількості його частин. Вона широко використовується в літературі, фольклорі, у створенні дружніх шаржів. Прикладом гіперболізації є велетень Гулівер, семиголовий змій тощо.

Літота (гр. *litotes* – простота) – навмисне зменшення предмета, недовомовленість. За її допомогою створені казкові образи дівчинки Дюймовочки, хлопчика-мізинчика, гномів тощо. Збільшення і зменшення розмірів не випадкові, а завжди вмотивовані.

Загострення – наголошування на окремій частині або властивості образу. Використовується при створенні дружніх шаржів і карикатур.

Схематизація – формування образу уяви, під час якого уявлення зливаються, відмінності між ними стираються, а риси схожості виступають на перший план. Його використовують, зокрема, в декоративній творчості при створенні різноманітних орнаментів, елементи яких взято з рослинного світу.

У художній літературі, живописі, скульптурі використовується і **типізація** – виділення сутнісного в однорідних фактах і втілення його в конкретному образі.

Для патологічних станів характерні **обсесійні уявлення**, тобто поява нав'язливих образів, яких хворий, незважаючи на всі свої зусилля та боротьбу з ними, не може позбутися.

Вправи уяви. Педагог має потурбуватися про те, аби скеровувати і розвивати уяву особистості. Це можна здійснювати шляхом: а) **Стримання і розвитку фантазії.** Адже існує вдалий вислів про те, що «уява є доброю прислужницею, але поганим господарем». Ще Дж. Локк довів, що страх перед темнотою виникає внаслідок непомірного збудження уяви. У багатьох вихованців кінофільми жахів здатні настільки збуджувати уяву, що можуть становити вже моральну загрозу і навіть спричиняти розлади фізичного здоров'я. Водночас, педагог має пам'ятати, що схильність до мрійливості слід розвивати, підсилювати, оскільки вона завжди сприяла пробудженню багатьох поетичних талантів. б) **Культивування уяви.** Стримуючи конкретні напрями і форми уяви, педагог повинен розвивати її у здорових і корисних напрямках. Розвиток уяви у здоровому вияві є корисним уже

тому, що завдяки йому відбувається *підготовка* до виконання серйозної розумової праці.

Більша частина викладання предметів, оскільки вона торкається конкретних фактів, спрямовується на розвиток уяви. Перше, на що слід звернути увагу, це – *форма викладу матеріалу*. Для належної форми необхідним є скрупульозний відбір вживаної лексики. Мова повинна бути водночас і зрозумілою, і виразною. Педагог має вміло використовувати метафори, фразеологічні звороти, прислів'я, приказки тощо.

Рациональною формою освоєння дійсності є *пам'ять*. Вона виконує функцію людського мозку.

8. Пам'ять і забування

Пам'ять – це здатність людини фіксувати, зберігати і відтворювати інформацію, досвід.

В історії психологічної науки утворилися різні теорії про феномен пам'яті: *асоціативна, гештальтпсихологічна, біхевіористична, когнітивна, діяльнісна, фізична, біохімічна* та ін.

Види пам'яті:

1. За характером психічної активності.

Моторна пам'ять – це запам'ятовування, збереження і відтворення рухів та їхніх систем. Вона необхідна кожному, хто прагне вдосконалити свої досягнення, хто навчається використовувати різноманітні інструменти й пристрої у професійній діяльності.

Емоційна пам'ять – це пам'ять на почуття. Людська пам'ять схильна легше запам'ятовувати і довше зберігати приємні події, ніж прикрі. Емоційна пам'ять відіграє важливу роль у мотивації вчинків.

Образна (символічна) пам'ять – це пам'ять на уявлення, на картини природи і життя, а також звуки, запахи, смаки. Залежно від того, якими аналізаторами сприймаються об'єкти при їх запам'ятовуванні, образна пам'ять буває зоровою, слуховою, тактильною (дотиковою), нюховою, смаковою.

Ейдетична пам'ять. Ейдетичні, або наглядні, образи пам'яті – це результат збудження чуттєвих органів зовнішніми подразниками. Ейдетичні образи подібні до

уявлень тим, що виникають за відсутності предмета, але характеризуються такою деталізованою наглядністю, яка цілком недоступна звичайному уявленню.

Змістом *словесно-логічної* пам'яті є наші думки, втілені у форму мови. Тому тут головна роль належить другій сигнальній системі.

2. За характером мети діяльності.

Мимовільна пам'ять – це запам'ятовування інформації без свідомої мети та без спрямованих зусиль у цьому напрямі (іноді навіть всупереч своїй волі).

Довільна пам'ять – це коли ставлять перед собою мету запам'ятовування і відтворення, докладаючи вольове зусилля. Обидва види необхідні для повноцінного життя людини.

3. За тривалістю утримання інформації.

Миттєва пам'ять – це пам'ять впродовж короткого проміжку часу. Вона має дві особливості. *Перша* – новий сигнал взаємодіє з тим, що вже зберігається у миттєвій пам'яті і може незворотно його зруйнувати. *Друга* – слід згасає за кілька секунд, і якщо інформація не переходить в іншу форму збереження, то вона втрачається незворотно. Час збереження сліду в миттєвій пам'яті всього 10–60 секунд.

Короткочасна пам'ять – це така пам'ять, яка характеризується швидким запам'ятовуванням матеріалу, його відтворенням і нетривалим зберіганням. Вона переважно обслуговує актуальні потреби діяльності і має обмежений обсяг. Час збереження – декілька хвилин.

Оперативна пам'ять – це та, яка забезпечує запам'ятовування і відтворення оперативної інформації, потрібної для використання в поточній діяльності. Наприклад, вона потрібна для того, щоб утримувати в думці проміжні числові результати, виконуючи складні обчислювальні дії.

Довготривала пам'ять виявляється в процесі набування й закріплення знань, умінь і навичок, розрахована на їх тривале збереження та подальше використання в діяльності людини.

Після одноразового прослуховування пояснень викладача у тривалій пам'яті студента залишається в середньому 10 % змісту прослуханого, після самостійного

читання – 30 %, після активного спостереження навчального процесу – 50 %, а після освоєння практичними діями студентів – 90 %.

Процеси пам'яті.

Запам'ятовування – це процес пам'яті, завдяки якому відбувається закріплення нового через поєднання його з набутих раніше. Запам'ятовування, як і інші психічні процеси, буває **мимовільним** і **довільним**. Умовами успішного запам'ятовування є: • багаторазове, розумно організоване й систематичне повторення, а не механічне, що визначається лише кількістю повторень; • класифікація матеріалу на частини, виокремлення в ньому смислових одиниць; • достатнє розуміння смислу матеріалу тощо.

Відтворення – це процес пам'яті, в результаті якого відбувається актуалізація закріпленого раніше змісту психіки через вилучення його з довгострокової пам'яті і переведення в оперативну.

Форми відтворення: впізнавання, згадування, пригадування.

Впізнавання – це відтворення, що виникає при повторному сприйманні предметів.

Згадування. Його особливість полягає в тому, що воно відбувається без повторного сприймання того, що відтворюється. Згадування можуть виникати довільно й мимовільно.

Якщо у свідомості спливають образи без будь-яких мотивів, то таке явище називається **персеверацією**. (Коли явища мають нав'язливий характер).

До мимовільного відтворення належить і явище **ремінісценції**. Це свого роду «виринання» у свідомості того, що неможливо було згадати відразу після його запам'ятовування.

Пригадування – це віддзеркалення у свідомості збудників, які раніше діяли на особу, хоча в цей час їх не сприймаємо. Пригадування може стосуватися не лише уявлень, а й понять і суджень, означених словами. Від уміння пригадувати залежить ефективність використання набутих знань, навичок, розвиток пам'яті як психічного процесу загалом. К. Д. Ушинський одну із головних причин «поганої пам'яті» вбачав саме в лінощах пригадувати.

Забування – процес, протилежний запам'ятовуванню. Явище забування може бути як корисне, так і шкідливе, допомагати або перешкоджати людині в її житті та праці. Позитивна функція полягає в тому, що воно звільняє людину від зайвого баласту інформації, яка після необхідного застосування стає непотрібною. Негативна дія забування виявляється в тому, що часто воно усуває або деструктуризує попередньо набутий досвід, коли з пам'яті стираються блоки інформації, необхідної для орієнтації в оточенні та планування своїх дій.

Забування може бути пов'язане з такими чинниками: • **дією негативної індукції**, тобто сильні подразники під час запам'ятовування заважають утворенню нових зв'язків; • **впливом до- чи після діяльності**, тобто відбувається витіснення менш актуальної інформації більш актуальною (проактивне і ретроактивне гальмування); • **впливом позамежового гальмування** від перенапруження відповідних клітин кори мозку.

Зберігання інформації, це потаємна фаза пам'яті. Зберігання полягає в тому, що зафіксовані в нервових сплетіннях сліди пам'яті не зникають після того, як перестають діяти збудники, які їх викликали. Завдяки цьому процесу постійно зростає обсяг нагромадженої інформації. Зберігається завчений матеріал після певного відтинку часу в обернено пропорційному відношенні до обсягу цього матеріалу.

Аномалії і порушення пам'яті. Гіперфункція пам'яті, це здатність швидко запам'ятовувати великий обсяг матеріалу та детально й швидко його відтворювати. Вона може поєднуватися з високим розвитком інтелекту загалом, хоча часто трапляється й у людей з посередніми здібностями, для яких характерні односторонні здібності до надшвидкого виконання складних арифметичних дій тощо.

У процесі пам'яті індивідуальні відмінності виявляються у швидкості, точності, міцності запам'ятовування та готовності до відтворення.

Гіпофункція пам'яті. Слабкість пам'яті може мати функціональний характер або розвиватися внаслідок ушкодження окремих ділянок мозку. Функціональне ослаблення пам'яті часто виявляється тоді, коли людина зазнає великих переживань, тому вона може запам'ятовувати нову інформацію значно гірше, ніж у нормальних

умовах. **Амнезія** – тобто, провал у пам'яті, може тривати кілька хвилин або годин, але деколи не зникає упродовж місяців чи років.

До інших порушень пам'яті відносять **конфабуляцію**, коли хворий, не пам'ятаючи, що з ним відбувалося, заповнює провали в пам'яті випадковою й часто неслухною інформацією. Порушенням пам'яті також є **ілюзії**. У цьому випадку сприймання інформації відбувається правильно, однак при пригадуванні виникають деформації матеріалу (такі явища трапляються як у здорових, так і психічно хворих людей). **Галюцинації** наявні, коли особа переконана в реальності тих переживань, яких вона не зазнавала, тобто вони виникали тільки в її уяві. **Епілєсія** пов'язана із відчуттям ситуації, яку людина «вже» бачила, «вже переживала».

Продуктивність уваги учнів на заняттях буде високою, якщо учитель: • не буде монотонним і вноситиме у процес навчання свіжість, різноманітність, інноваційність; • уникатиме надто частого і швидкого переміщення уваги з предмета на предмет і привчатиме молодий розум до достатньо тривалих і настійливих розумових зусиль; • обережно повідомлятиме непідготовленому розуму абсолютно нові висловлювання, оскільки увага обертається лише у сфері таких предметів, які деякою мірою є новими, але завдяки зв'язку з тими, що вже частково відомі і знайомі; • усуватиме непотрібні труднощі і зробить навчання привабливим і приємним; • предмет і вибраний учителем метод навчання повинен збуджувати у дитини зацікавленість; тому він повинен вивчати інтереси, смаки своїх учнів; • учитель зможе забезпечити повну зосередженість тоді, коли він розумно використовуватиме стан **очікуваної уваги**, допитливості до того, що ще належить пізнати.

Важливим аспектом діяльності педагога у сенсі пізнавальних психічних процесів є його виховний вплив на пам'ять. Передусім – це тренування пам'яті.

Тренування в засвоєнні матеріалу:

А) Свіжість. Перше правило полягає в тому, щоб вміло користуватися тими моментами, коли дитина перебуває в найкращому стані. Запам'ятовування чогось в пам'яті вимагає значного використання нервової енергії, і тому для цього, по можливості, треба відводити години, коли свідомість дитини перебуває у стані найбільшої свіжості і сили.

Б) Інтерес. Правило наголошує, що слід послуговуватися всіма засобами, щоб зробити предмети, які вивчаються, найбільш цікавими.

В) Повторення. Експериментальні дослідження свідчать: якщо потрібно завчити якийсь матеріал так, щоб він запам'ятався надовго, то: • недоречно буде повторювати його після того, коли він вже може бути правильно викладеним напам'ять; • що меншими є групи повторів, на які розбита загальна кількість, то краще.

Г) Методи заучування. Експериментальні дослідження засвідчують: якщо матеріал не є надто важким у різних своїх складових, то доречно щоразу перечитувати його цілісно.

Д) Система. Педагог повинен широко користуватися принципом єдності уявлень, від якого залежить будь-яке пригадування вражень. Щодо навчання цей принцип включає: • поєднання різних складових нового матеріалу, що сприймається найвиразніше; • поєднання нових знань із вже набутими. Учитель має допомогти своїм учням відкрити риси контрасту між новими і відомими фактами. Він має для цього застосовувати мистецтво мнемоніки, а також правила пригадування, що уможлиблює розвиток творчої уяви, мислення людини.

Лекція №8. Емоційно-вольова сфера особистості

План:

- 1. Поняття «емоція», «почуття» та їх структура.**
- 2. Воля як психічний процес.**

1. Поняття «емоція», «почуття» та їх структура

Слово «емоція» походить від латинського «*emoveo*», що означає збуджувати, схвильовувати, запалювати.

Емоція — це загальна активна форма переживання організмом своєї життєдіяльності.

Як зазначає відомий психолог К. К. Платонов, емоції відображають не предмети реального світу, а об'єктивні відносини, в яких ці предмети і явища

перебувають стосовно потреб людини. Емоції викликають у свідомості людини глибокі переживання, спонукають її до діяльності, активності. Розрізняють **прості** та **складні** емоції. До **простих** емоцій можна віднести: одержання задоволення від їжі, бадьорість, безжурність. Вони властиві і людям, і тваринам. **Складні** емоції властиві лише людям, оскільки вони виникають у результаті усвідомлення об'єкта, що викликав їх, розуміння їхнього життєвого значення (наприклад, одержання задоволення від слухання музики, співу, споглядання мальовничого пейзажу, прекрасної людини).

Характерною ознакою емоцій є те, що вони відображають **ситуативне ставлення** людини до окремих об'єктів. Натомість почуття – це **стійке** й узагальнене ставлення до об'єктів.

Отже, емоції й почуття співвідносяться як становлення і стан.

Почуття – це специфічні людські, узагальнені переживання ставлення до людських потреб, задоволення або незадоволення яких викликає позитивні або негативні емоції.

По-перше, емоції більше пов'язані із задоволенням природних потреб. Почуття ж виникають при задоволенні вищих соціальних і духовних потреб.

По-друге, емоція – це завжди безпосереднє переживання. **Почуття** ж завжди оперують до свідомості. Вони пов'язані зі знаннями, розумінням об'єкта, пам'яттю, процесами мислення і волі.

По-третє, емоції часто неусвідомлені, тому їх складно співвіднести з визначеним об'єктом. Та сама емоція може бути пов'язана з різними об'єктами. **Почуття** ж завжди предметні, вони виражають стійкі зв'язки між будь-якими об'єктами (реальними або уявними). Не можуть почуття виникнути самі собою, їх викликають конкретні факти, події, люди та обставини, стосовно яких людина позитивно або негативно мотивована.

Підстави для класифікації почуттів можуть бути різними. Розглянемо класифікацію почуттів за В. П. Кашириним.: 1) За **формою вияву**. Це – **настрої, афекти, пристрасті**. Настрій характеризується короткочасними або відносно тривалими функціональними емоційними станами незначної сили. Людина сильною

волі невіддатлива настрою. Така піддатливість характерна легкодушним особистостям.

Афекти – це сильне, короткочасне збудження, що виникає раптово, оволодіває людиною так сильно, що вона втрачає здатність контролювати свої дії та вчинки. Часто афект виникає внаслідок конфлікту з іншими людьми, фізичної й психічної перевтоми, сп'яніння тощо. **Пристрасті** – це сильні, стійкі, тривалі почуття людини. Пристрасть – це суттєва сила людини, що енергійно прагне до реалізації своєї мети. Пристрасть виявляється у найрізноманітніших сферах людського життя та діяльності: у праці, навчанні, науці, спорті, мистецтві.

Українські вчені-психологи С. Д. Максименко, В. В. Рибалка, І. І. Русинка за формою вияву виокремлюють такі негативні психічні стани почуттів, як **стрес, фрустрація, невроз**.

Стрес – це емоційний стан, викликаний несподіваною та напруженою ситуацією. У стресовому стані поведінка значною мірою дезорганізується, спостерігаються безладні рухи, порушення мовлення, помилки в переключенні уваги, у сприйманні, пам'яті та мисленні, виявляються неадекватні емоції. В динаміці стресового реагування Г. Сельє вбачає три фази: **реакція тривоги, фаза адаптації, фаза виснаження**. Педагог, який надто часто перебуває у стресовій ситуації, виснажується професійно і психологічно «згорає».

Фрустрація – психічний стан, зумовлений об'єктивними або суб'єктивними причинами. Характерною ознакою фрустрації є дезорганізація свідомості та діяльності у стані безнадійності, втрата перспективи. Розрізняють такі види фрустрації, як **агресивність, діяльність за інерцією, депресивні стани**. Людям із цими видами фрустрації властиві сум, невпевненість, безсилля, відчай. 2) **За впливом на діяльність** розрізняють почуття **стенічні** й **астенічні**.

Стенічні почуття – (грець. sthenos – сила) – позитивно впливають на успішність діяльності, працездатність людини.

Астенічні почуття – (грец. astheneia – безсилля, слабкість) – виникають внаслідок різноманітних захворювань, а також при сильних розумових і фізичних перенавантаженнях, тривалих негативних переживаннях і конфліктах. Супроводжуються підвищеною втомлюваністю, зниженням *порогу чуттєвості*,

крайнім нестійким настроєм, порушенням сну. 3) *За спрямованістю*: позитивні і негативні.

Позитивні почуття характеризуються радісним, оптимістичним настроєм, ейфорією. Людина набуває впевненості у своїх силах, стає рішучою у своїх діях і вчинках.

Негативні почуття характеризуються пригніченістю, невпевненістю. Особливо відчутними стають тоді, коли людину опановує страх за своє біологічне й соціальне існування. 4) *За складністю*: **прості** (нижчі) і **складні** (вищі) почуття. **Прості** почуття, як зазначалося вище, притаманні людському й тваринному світові. **Складні** (вищі) почуття є відображенням переживань ставлення до явищ соціальної дійсності. За змістом вищі почуття поділяють на **моральні, естетичні, практичні** та **інтелектуальні**.

Моральні почуття – це почуття, в яких виявляється стійке ставлення людини до суспільних подій, до інших людей, до самої себе. Джерелом моральних почуттів є спільне життя людей, їх взаємини, боротьба за досягнення суспільних цілей. Моральні почуття об'єднують у собі почуття обов'язку, відповідальності, совісті, справедливості, честі й гідності тощо.

Естетичні почуття – це відчуття краси в явищах природи, у гармонії барв, звуків, рухів і форм. Естетичне почуття є одним із найскладніших видів духовного переживання, найблагороднішим із почуттів людини. Як почуття духовне, воно з'являється за умов відносної свободи людини від практичних потреб.

Практичні почуття – це переживання людиною свого ставлення до діяльності. Ці почуття виявляються у захопленні людиною творчою діяльністю. Репродуктивна діяльність може призвести до згасання позитивних практичних почуттів. Наприклад, тривала байдужість до успіхів учня з боку учителя, несправедлива оцінка його діяльності здатна перекреслити позитивні устремління вихованця.

Інтелектуальні почуття виникають у процесі пізнавальної діяльності людини. Вони зумовлюються цією діяльністю. До інтелектуальних почуттів належать: допитливість, подив, чіткість думки, сумнів, почуття нового тощо.

Здебільшого, вони стимулюють розвиток мислення, змушують людину глибше дошукуватися істини, виявляти сутність предметів і явищ.

Типічним вищим почуттям є *любов*. *Любов* – це не лише найвища людська радість, – це творчість, це прагнення до безсмертя.

З огляду на це, доречно звернути увагу на думки інших дослідників, наприклад: З. Фрейда й Е. Фромма, а також Тейяра де Шардена, які відстоювали протилежні позиції у цьому питанні. З. Фрейд первинною вважав сексуальну енергію (лібідо), натомість Е. Фромм, Тейяр де Шарден у визначенні сутності любові пріоритет надавали космічній, духовній енергії.

8.2. Воля як психічний процес

Важливим елементом або властивістю єдиного психічного процесу є *воля*. *Воля*, на думку відомого психолога і педагога Г. Ващенко, характеризується свідомою цілеспрямованістю, тобто усвідомленням конкретної мети, до якої прагне людина, застосовуючи ті або інші дії чи засоби. «Уявимо собі учня, що розв'язує математичну задачу, – пише вчений. – Це складний психічний процес, в якому є елементи мислення, почуття і волі.

Коли учень згадує, що вчитель дав йому завдання, коли він міркує над змістом задачі і над її розв'язанням, – це будуть процеси мислення. Коли він переживає неприємність від того, що не знаходить правильного розв'язку – це є почування. Коли він докладає зусилля й примушує себе до певних дій, потрібних для розв'язання задачі (переборювання нехоті до роботи) – це вияв волі».

Вольові процеси в своїй основі мають *два джерела*: а) вроджене прагнення виконати низку дій або отримати певний предмет; б) бажання одержати приємні задоволення й уникнути неприємних.

Останнє можна охарактеризувати як гедоністичне прагнення, воно ґрунтується на загальній основі уникнення неприємного, або припинення неприємного і утримування приємного чи його досягнення. Тому можна говорити про те, що воля виконує дві взаємопов'язані функції: *активізації* й *гальмування*.

Воля – це здатність контролювати свою діяльність й активно спрямовувати її на досягнення своїх цілей. Вона є особливою формою не лише уміння чогось

досягти, а й уміння відмовитися від чогось, коли це не потрібно (А. С. Макаренко). Воля забезпечує перехід від пізнання й переживань людини до практичної діяльності, до зміни дійсності з огляду на потреби, наміри, інтереси людини. За допомогою волі людина організує діяльність, керує своєю поведінкою. Одним із перших принцип волі сформулював Августин Блаженний (354–430) Згідно з ним, **воля** управляє діями душі і тіла, спонукає душу до самопізнання. Німецькі філософи А. Шопенгауер, Е. Гартман, Ф. Ніцше та ін. абсолютизували волю, оголосивши її космічною силою, сліпим і несвідомим началом. У такому розумінні воля є джерелом вияву усіх психічних процесів людини. Ця теоретична помилка на практиці обернулася утвердженням волюнтаризму діяльності деяких історичних особистостей, що призвело, особливо в ХХ ст., до надзвичайно згубних результатів.

Вольова діяльність людини передбачає низку актів: оцінку ситуації, що склалася; вибір шляху для майбутньої дії; вибір засобів, необхідних для досягнення мети; прийняття рішень і т. ін. Здебільшого вольова діяльність взаємопов'язана із ухваленням рішень, що визначають життєвий шлях людини, виявляють її суспільне обличчя, яке розкриває її духовно-моральну сутність. Тому до здійснення таких вольових дій залучається вся людина як свідомо діяльна особистість. Вольова діяльність людини зумовлена сформованим складом особистості, характером її мотивів і життєвих цілей, що виникли як результат різноманітних впливів в умовах життя людини. Водночас, у ролі безпосередньої причини вольової діяльності можуть виступати різноманітні життєві обставини.

Вольова дія включає в себе кілька етапів: *підготовчий, основний, кінцевий*.

Підготовчий етап. Вольовий акт починається з виникнення збудження (спонукання) і постановки мети. Крім цього, вольовій дії передують ще й обдумування, обговорення мети дії і боротьба мотивів, ухвалення рішення, планування дій, засобів і способів їх здійснення.

Особливо активно відчувається цей процес, коли зіштовхуються несумісні спонукання і людина змушена вибирати між вузькоособистісними мотивами і громадським обов'язком, між логікою розуму і почуттями. Зіткнення взаємовиключних або таких спонук, що не збігаються, із яких людина повинна зробити вибір, називається боротьбою мотивів.

У процесі боротьби мотивів людина ухвалює рішення, що виявляється в обмеженні одних збуджень стосовно інших й прийнятті цілі діяльності. Іноді вона є протилежною тій, що була першою. Процес прийняття рішення виступає як особлива стадія вольової дії і вимагає не лише максимальної усвідомленості, а й рішучості, відповідальності особистості. З прийняттям рішення настає розрядка. Вона полягає у спаді напруги, що супроводжувала боротьбу мотивів. У вольовій дії після ухвалення рішення плануються шляхи, відбувається пошук способів і засобів досягнення мети.

Основний етап – найважливіший у вольовому акті. Це виконання прийнятого рішення. У вольовій дії воно пов'язане з подоланням пріоритетних, значущих **об'єктивних** (зовнішніх) і **суб'єктивних** (внутрішніх) труднощів.

До зовнішніх труднощів відносять перепони, які не залежать від людини, яка діє: труднощі в роботі, спротив інших людей, різного роду перешкоди і т. ін. До внутрішніх належать особистісні труднощі, які залежать від фізичного і психічного стану людини (наприклад, відсутність знань, досвіду тощо). Цей етап характеризується напруженням сил, спрямованих на подолання протилежно спрямованих мотивів і мобілізацію сил. Здебільшого внутрішні і зовнішні труднощі виявляються в єдності.

Кінцевий етап. Його змістом є аналіз й оцінка вольової дії та її результатів. На цьому етапі зменшується загальне напруження, з'являється почуття задоволення або незадоволення залежно від результатів дії і їх оцінки. Ці етапи властиві будь-якій вольовій дії: простій і складній, довготривалій і короткочасній, здійсненій за власною ініціативою або на вимогу іншого.

Вивчення окресленої теми дає можливість студентові усвідомити, що **воля** – це життєво сформована характеристика психіки людини. Воля має умовно-рефлекторну природу і виступає результатом сумарної діяльності всієї кори головного мозку, складної взаємодії першої і другої сигнальних систем. При цьому провідна роль належить другій сигнальній системі (слово, мова, наукове мислення). Воля людини виявляється у різноманітних особистісних якостях, вольових рисах.

Цілеспрямованість – здатність особистості підпорядковувати свою діяльність і поведінку суспільно значущим цілям. Цілеспрямована людина, зазвичай, в житті і діяльності досягає значних результатів.

Рішучість – це вольова якість людини, завдяки якій вона здатна своєчасно приймати обґрунтовані рішення і без жодних вагань їх виконувати.

Рішучості може протистояти нерішучість, яка здатна виявлятися по-різному. Для одних людей властивий поспіх, прагнення швидше позбавитися від важкої процедури ухвалення рішення. Особистості притаманні суперечності, вагання, коливання і т. ін.

Енергійність і наполегливість – риси, в яких виявляється ступінь вольової активності людини. Зазвичай, люди енергійні є й наполегливими. Наполегливі люди здатні до тривалої й неослабної напруги енергії. Сила вольової дії в міру подолання перешкод і наближення до мети у них не згасає, а зростає.

Ненаполегливі люди зупиняються перед невдачами, постійно сумніваються, коли трапляються перешкоди, відкладають виконання прийнятого рішення.

Наполегливість – це не те саме, що впертість. **Впертість** – як вольова якість характеризується на етапах вольової дії тим, що мета і бажання її досягти об'єктивно не виправдані.

Можливості і мотиви, боротьба мотивів і їх вибір визначаються не об'єктивним аналізом усіх можливостей, а упередженою думкою. Рішення ухвалюється без достатнього обґрунтування, але з великим бажанням та рішучою реалізацією.

Витриманість і самовладання – здатність людини стримувати психічну й фізичну активність, яка заважає досягненню мети. Це уміння людини володіти собою в екстремальних та стресових ситуаціях.

Ретельність – вольова якість, яка полягає в активності, старанному і своєчасному виконанні розпоряджень і рішень керівників. Ретельність тісно пов'язана з ініціативністю.

Ініціативність – здатність людини включати творчість щодо виконання своїх обов'язків. Ініціативність протилежна інертності, байдужості й недбалому ставленню до справи. Вона тому і є вольовою якістю, що вимагає готовності йти на

ризик, нести відповідальність за наслідки, відчувати велике напруження духовних і фізичних сил.

Сміливість і хоробрість виражається в готовності людини боротися і долати небезпеки. **Хоробра** людина здатна піддаватися пориву, навіть допускатися необачності.

Сміливість – це здатність людини цілеспрямовано діяти в умовах ризику, небезпеки. Натомість **конформність** засвідчує нездатність особистості до ризику. Здебільшого свої цілі вона реалізує пасивно, визначальними для неї є думки інших людей, звідси – пристосування, втрата власної думки.

Самостійність особистості виявляється в діях, які здійснюються з огляду на тверді переконання щодо правильності своєї поведінки. Самостійність передбачає впевненість у своїх силах, критичність розуму, настійливість у досягненні мети, здатність взяти на себе відповідальність за власні вчинки.

Несамостійність – це легке підпорядкування зовнішнім впливам, некритичне сприйняття порад інших. Несамостійність властива людям безідейним, у яких не склалася достатньо стійка система поглядів на навколишню дійсність і місце, роль у ній себе як особистості.

Навіюваність, як вольова якість, має такі характерні ознаки: цілі, бажання, мотиви, боротьба за вибір – дуже невиразні, майже відсутні. Навіюваність характерна для тих людей, які не мають стійких переконань, твердих принципів, сліпо наслідують інших, не маючи власної думки. Ті хто легко піддаються навіюванню та самонавіюванню, – це люди з нестійкою волею.

Важливими вольовими якостями людини є самовладання, дисциплінованість і самодисциплінованість. Ці якості є важливим компонентом мужності, хоробрості, відваги. Психологія як наука вивчає і явище **безвілля**. Для нього характерні: слабке бажання досягти мети, обмежені можливості психіки, незавершеність у боротьбі мотивів та їх виборі, відсутність бажання приймати рішення, нестійка реалізація рішення.

Аналізуючи працю Ю. Пейо «Утворення волі», український психолог Степан Балея погоджується з думкою автора в тому пункті, що сучасне суспільне життя має велику ваду – **слабкість волі**. Брак волі у людей перешкоджає їм творити власну

свободу, бути незалежними, самореалізованими. Ця хвороба людини називається **абулією**, що означає патологічне порушення психічної регуляції дій. Вона проявляється у відсутності спонук до діяльності, у нездатності ухвалити рішення і здійснити потрібну дію, хоча необхідність її визначається.

Але **абулія** – це ще й риса характеру, яка зумовлена передусім неправильним вихованням. Один учений занепокоєний тим, що ця вада охопила студентську молодь, у якої абулія виступає у формі **атонії** (розслабленість, млявість), і наводить конкретний приклад стану студента університету: «Найгірша форма абулії студента – це атонія, «охлялість душі», що виявляється у кожному рухові молодої людини. Він спить на кілька годин більше, як треба; прокидається приголомшений, розлінивлений; поволі, позіхаючи, одягається і витрачає на це багато часу. Не відчувається у виразнім успособленню, його не приваблює жодна праця. Усе робить «холодно, сумно, недбало». Лінивість його відображене навіть на обличчі: можна на ньому прочитати це лінивість; вираз обличчя його є невизначеним, і водночас м'який і неспокійний. Він безсилий, малорухливий. Опісля він снідає, іде до кав'ярні, щоб читати газети аж до оголошень, бо це дає заняття, але не вимагає напруження. Будь-що-будь знаходить трохи сили після полудня, але витрачає її на балаканину, на безглузді суперечки, а передусім (бо кожний лінох є заздрисний) на лаяння: політичних діячів, літераторів і професорів – дістається потрошки всім. Увечері кладеться до ліжка незадоволений і ще навіть трохи більше ображений як попереднього дня». Про людей цих зі слабкою волею не можна сказати, щоб не було у них ніколи поривів енергії; якщо є потреба, вони налаштовуються на хвиливу діяльність, навіть доволі інтенсивну. Однак таку працю того роду не назвеш продуктивною».

Описаний С. Балеєм факт безвілля ще на початку ХХ ст. не відійшов у вічність, і сьогодні ми нерідко спостерігаємо у студентів вияв абулії, атонії. Все це свідчить про невихованість людини. Реалізація вольових якостей особистості, їх формування підпорядковується певним правилам: важливо забезпечити умови успішної діяльності, а не реалізувати її за когось; надавати можливість суб'єктові самому організовувати свою діяльність; забезпечити почуття радості від досягнутого шляхом, наприклад, заохочення успіхів і не помічаючи невдачі;

змушувати безумовно реалізовувати прийняті рішення спонуканням мотивацій, заохоченнями. Головним принципом, чому належить у процесі виховання волі особистості віддавати пріоритет позитивному елементу перед негативним полягає в тому, що останній діє лише способом утримання, а перший здійснює розвивальний вплив, вказуючи напрям для гідних вчинків.

Педагог завжди має зважати на почуття вихованців. Важливим у виховному процесі є вивчення педагогом *умов вияву чуттєвості й волі*. Для того, щоб учитель міг позитивно впливати на емоційно-вольову сферу учня, він повинен знати й рахуватися із загальними умовами, за яких протікають приємні й неприємні переживання. Слід пам'ятати, що нормальному розвитку дитини більш заважають, аніж сприяють, необмежені можливості задоволень. Це стосується і процесу навчання. Те, що навчання має бути приємним не означає того, що воно повинно відбуватися без певних вольових зусиль.

А вимоги учителя щодо вияву цих зусиль іноді викликають незадоволення учня. З погляду педагогіки – це нормальний процес. Головне тут – дотримуватися міри вимог, яка має бути індивідуально зумовленою.

Доречним буде і застосування *принципу зміни або різноманітності*. Одноманітність у навчально-виховному процесі – головний його ворог. Інший принцип, яким може скористатися мудрий учитель – це *принцип навіювання*. Діти піддаються навіюванню, вони помічають, що їхні почуття змінюються під впливом слів учителя.

Важливо є правильно застосовувати стимули. Також тут слід враховувати не лише рівень розвитку почуттєво-вольової сфери учня, але і його особистісний життєвий досвід.

Доречним у вихованні почуттів і волі дитини є їх *стримування*. Наприклад, вибух гніву слід стримувати не лише з огляду на його негативний вплив на фізичний і моральний стан дитини, а й з погляду дезорганізації розумових процесів, які заважають нормальному перебігу навчання. Водночас позитивного впливу з боку педагога вимагають не лише бурхливі вияви емоцій у вихованця. Треба стежити за шкідливим впливом менш бурхливих форм гніву, заздрості та інших негативних почуттів на розумові процеси і моральні відносини у дитини і протидіяти цьому

впливові. Це, можливо, – одна із найважчих проблем. Вона вимагає терплячого й постійного спостереження та мудрого розуміння таємниць темпераменту, характеру для того, щоб успішно боротися з цими негативними впливами чуттєвості.

Можна стверджувати, що на всіх етапах розвитку емоційно-вольової сфери людини її треба культивувати. Педагог насамперед має не придушувати почуттєво-вольову сферу дитини, а її послідовно розвивати.

ПИТАННЯ ДЛЯ ЗАЛІКУ

1. Предмет, об'єкт, функції, завдання, методи психології.
2. Зв'язок психології з іншими науками.
3. Загальна характеристика етапів психологічного розвитку.
4. Західні напрямки у психології.
5. Розвиток психологічної науки.
6. Розвиток психології на Сході.
7. Необхідність навчання психології у сучасному світі.
8. Мета і зміст психології, критерії психологічної оцінки людини.
9. Засоби психологічного впливу на людину.
10. Моделі та стилі поведінки людей.
11. Методи формування свідомості особистості (переконання, особистий приклад).
12. Характеристика методу переконання. Процедура переконання.
13. Психологічний вплив як один з основних механізмів соціалізації дитини.
14. Роль психології у організації та формуванні досвіду суспільної поведінки.
15. Методи стимулювання діяльності та поведінки людини за допомогою психологічного впливу.
16. Метод заохочення як активне стимулювання людини до ініціативної, творчої діяльності.
17. Методи контролю та самоконтролю, самооцінки діяльності та поведінки.
18. Адаптація особистості в колективі.
19. Предмет дидактики, її головні категорії.

20. Закономірності, види та стилі психологічного впливу.
21. Рівні психологічного розвитку людини.
22. Принципи побудови самостійного розвитку людини.
23. Формування особистості у школі та вищому навчальному закладі.
24. Основні типи навчальних закладів, їх характеристика.
25. Поняття про методи психологічного навчання. Методи і прийоми.
26. Класифікація методів психології, їх характеристика.
27. Поняття про різновидності психологічного впливу.
28. Загальна характеристика систем впливу на людину.
29. Контроль та оцінка результатів навчання. Сутність контролю, його види, функції, методи.
30. Характеристика функцій психології.
31. Психологія, її виникнення. Предмет, об'єкт, завдання, методи психології.
32. Особливості психології як науки. Наукова та життєва психологія.
33. Психіка та свідомість. Психічні явища.
34. Розвиток психологічних знань щодо вчення про душу та філософських вчень про свідомість.
35. Оформлення психології як експериментальної науки.
36. Психологія як наука про поведінку. Біхевіоризм Д. Уотсона: предмет вивчення, методи.
37. Місце психоаналізу в історії психології.
38. Загальна характеристика відчуттів і сприймання.
39. Пам'ять і сприймання.
40. Критерії класифікації та визначення видів пам'яті.
41. Природа уяви. Прийоми розвитку уяви.
42. Мислення, психологічна природа розумового процесу.
43. Основні фази розумового процесу. Поняття уявлення.
44. Розвиток мислення дитини. Розвиток теоретичного мислення у процесі оволодіння системою знань.
45. Увага. Основні види та властивості уваги. Розвиток, уваги.
46. Загальна характеристика емоцій. Основні види емоцій, їх класифікація.

47. Види емоційних переживань. Розвиток емоцій та їх значення в житті людини.
48. Воля як сутнісна властивість людини. Вольові якості особистості та їх розвиток.
49. Поняття про особистість. Взаємозв'язок соціального та біологічного в особистості. Формування та розвиток особистості.
50. Теорії особистості в історії психології.
51. Спрямованість і мотиви діяльності особистості.
52. Загальна характеристика здібностей.
53. Поняття про темперамент.
54. Теоретичні та практичні дослідження характеру.
55. Поняття про діяльність. Активність і діяльність.
56. Структура діяльності. Мета, мотиви, потреби.
57. Соціальна перцепція як одна з центральних проблем міжособистісного спілкування.
58. Перше враження і точність інтерпретації. Типові помилки першого враження.
59. Труднощі та дефекти спілкування. Комунікативні бар'єри.
60. Фактори успішного спілкування.

Список рекомендованої літератури:

Основна

1. Андрюшина Л. Л., Каковкіна О. А., Кожедуб Т. Г. Загальні основи педагогіки в схемах : навчально-методичний посібник. Дніпропетровськ, 2016. 160 с.
2. Колобич О. П. Загальна психологія : навчально-методичний посібник. Львів : Растр-7, 2018. 172 с.
3. Кузнецова Т. В. Основи економічної психології : курс лекцій. Київ : МАУП, 2019. 140 с.
4. Лугова В. М., Голубєв І. В., Литовченко С. М., Білоконенко Г. В. Психологія : навчальний посібник. Харків : ХНЕУ, 2021. 299 с.

5. Максименко С. Д., Соловієнко В. О. Загальна психологія : навчальний посібник. Київ : МАУП, 2021. 256 с.
6. Максименко С. Д., Соловієнко В. О. Загальна психологія : навчальний посібник. 3-тє вид., стереотип. Київ : МАУП, 2019. 256 с.
7. Марушкевич А. А., Спіцин Є. С., Кошечко Н. В. Педагогіка (в структурно-логічних схемах та таблицях) : навчальний посібник. Київ : ЦП "Компринт", 2020. 91 с.
8. Москалець В. П. Загальна психологія : підручник. Київ : Ліра-К, 2020. 564 с.
9. Нагачевська З. І. Педагогіка : навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ : НАІР, 2020. 144 с.
10. Панок В. Г. та ін. Основи практичної психології : підручник. Київ : Либідь, 2020. 291 с.
11. Панчук Н. П. Порівняльна психологія : навчальний посібник. Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2019. 206 с.
12. Хмельницька О. С. Педагогіка. Історія педагогіки : навчально-методичний посібник. Переяслав : ФОП Домбровська Я. М., 2021. 222 с.
13. Хмельницька О. С. Педагогіка. Історія педагогіки : навчально-методичний посібник. Переяслав : ФОП Домбровська Я. М., 2021. 222 с.
14. Практикум з педагогіки / за ред. О. А. Дубасенюк. Житомир : ЖДУ, 2019. 546 с.
15. Психологія : підручник / за ред. Ю. Л. Трофимова. Київ : Либідь, 2022. 560 с.
16. Резван О. О., Моргунова Н. С., Кір'янова О. В. Практикум із психології : навчальний посібник. Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2019. 157 с.
17. Роменець В. А., Маноха І. П. Історія психології ХХ століття : навчальний посібник. 2-ге вид., стереотип. Київ : Либідь, 2023. 992 с.
18. Руденко Ю., Губко О. Українська козацька педагогіка: витоки, духовні цінності, сучасність. Київ : МАУП, 2019. 384 с.
19. Степанов О. М., Фіцула М. М. Основи психології і педагогіки : посібник. Київ : Академвидав, 2018. 504 с.
20. Супрун М. О. Педагогіка : підручник. Київ : КДА, 2018. 400 с.

21. Яцик Т. О., Степанюк В. В. Словник коротких термінів з педагогіки. Луцьк : ФОП Мажула Ю. М., 2022. 50 с.

Додаткова література

1. Бочелюк В. Й., Зарицька В. В. Педагогічна психологія. Київ : ЦНЛ, 2020. 247 с.
2. Головінський І. Педагогічна психологія : навчальний посібник. Київ : Аконіт, 2020. 287 с.
3. Кутішенко В. П. Вікова та педагогічна психологія : курс лекцій. Київ : ЦНЛ, 2022. 125 с.
4. Ложкін Г. В., Пов'якель Н. І. Психологія конфлікту: теорія і сучасна практика : навчальний посібник. Київ : ВД «Професіонал», 2022. 416 с.
5. Мартиненко С. М., Хоружа Л. Л. Загальна педагогіка : навчальний посібник. Київ : МАУП, 2022. 176 с.
6. Мойсеюк Н. Є. Педагогіка : навчальний посібник. 5-те вид., доп. і пер. Київ, 2022. 656 с.
7. Пальчевська С. С. Педагогіка : навчальний посібник. Київ : Каравела, 2020. 576 с.
8. Траверсе Т. М. Психологія праці : навчально-методичний посібник. Київ : КНУ імені Тараса Шевченка, 2022. 116 с.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

ПСИХОЛОГІЯ

Методичні рекомендації

Укладач: **Короленко** Віктор Леонтійович

Формат 60 x 84 1/16. Умовн. друк. арк. 5,7.

Тираж 20 прим. Зам. №.....

Надруковано у видавничому відділі
Миколаївського національного аграрного університету.
54010 м. Миколаїв, вул. Георгія Гонгадзе, 9

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4490
від 5.02.2013р.